
РОЗДІЛ XI. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ**XI.1. Історико-культурні чинники як фактори впливу на традиції регіонального природокористування**

На початкових етапах антропогенезу освоєння будь-якою групою, спільнотою певної території відбувалось у виключній відповідності до можливостей її природно-ресурсного потенціалу. Відтак, розглядаючи природокористування як вилучення, залучення природних ресурсів для свого життєзабезпечення людиною за умов природно-географічної неоднорідності території планети, очевидним є формування спільнот, які по-різному як якісно, так і кількісно експлуатували довкілля, набуваючи рис етнічної самобутності. Таким чином використання ресурсів навколишнього середовища в межах етносу обумовило його етнічне «обличчя», як сукупності способів, прийомів, засобів для отримання підстав не лише успішно вижити, але й відновитись в наступних поколіннях. Останнім ретельно й докладно передавались у спадок, отримані шляхом спроб й помилок, способи використання природних ресурсів, які з часом набували ознак традицій.

Частиною етнокультури, в широкому сенсі слова, було розуміння кожним з етнічної спільноти залежності від природного середовища, стан якого корелює з оптимальним природокористуванням. Етнос сприймав природу як фундамент, на якому можна було будувати своє життєзабезпечення, тому лише традиційне природокористування реалізоване етнічною спільнотою враховувало потенційні можливості екосистеми в межах етнічної території. Відтак, поява мігрантів завжди розглядалась аборигенами як проникнення відмінних, більше того небезпечних, традицій використання ресурсів, сформованих в умовах іншого їх поєднання на чужій території. У цьому крилась небезпека руйнації, виснаження життєдайного етнічного довкілля для корінних мешканців з боку прийшлого населення. Територія Тернопільської області як частина української етнічної території в цьому контексті є доволі цікавою, особливо беручи до уваги її історію.

Природокористування на рівні регіону реалізувалось впродовж тривалого історичного часу під впливом різних факторів, а тому змінювалось як в часі із зміною політичного статусу території, так і в просторовому аспекті.

Сучасна територія Тернопільської області, географічні межі якої встановлені 4.12.1939 р., належить до основного етнічного масиву формування українського народу. Виникнення перших етнокультурних утворень на території краю припадає на V-VI століття. Ними були слов'янські племена дулібів, які згодом відіграли вирішальну роль в об'єднувальних процесах регіону, а також племена тиверців, які заселяли південні райони. Значний розвиток продуктивних сил у дулібів сприяв процесам етнічної консолідації, які призвели до злиття племен у VI ст. у Дулібський союз племен – перше об'єднання державного типу на території краю.

Найвищої відмітки досягли об'єднawчі етнічні процеси за часів київського князя Володимира Святославовича, коли відбулась етнічна консолідація східнослов'янських племен в єдину етнічну спільність на основі давньоукраїнської держави – Київської Русі. Етнічне «я» представників держави підсилювалось єдністю способів використання навколишнього середовища.

У другій половині XI ст. Київська Русь розпалася на окремі удільні князівства. На території сучасної Тернопільщини наприкінці XI ст. виникає Теребовельське удільне князівство, перша письмова згадка про яке датується 1084р. У північній частині краю з середини XII ст. виникає Шумське удільне князівство. За таких умов міста Теребовль та Шумськ переростають на значні політичні, економічні та культурні центри, які притягували до себе емігрантів – представників інших етносів, головним чином

сусідських (поляків, мадярів, литовців, а також вірменів). Проте, зростанню обох князівств завадила політична ситуація, в якій пересікалися інтереси київських та володимир-волинських князів. На правах окремої землі в 1144р. Тербовельське князівство ввійшло до складу Галицького, а Шумське на тих же правах трохи згодом в 1157р. – до Володимир-Волинського князівства. У галицькому князівстві з'являються невеликі групи чехів, продовжують прибувати греки, євреї з Хозарії, Криму, Візантії, країн Західної Європи. Трохи згодом у XIV ст. євреї прибували з Литви та Польщі.

У 1199р. територія сучасної Тернопільської області цілком була в складі Галицько-Волинського князівства – “першої безперечно української держави” за висловом українського історика С. Томашівського (*Шаблій, 2001, С.62*). Волинь і, особливо, Галичина були густозаселеними, їхні міста повставали на стратегічно важливих торгових шляхах із Заходу та Півдня. При дворах Галицько-Волинської держави служило чимало поляків, чехів, вірмен, караїмів. Польська присутність з часом настільки зросла, що в 1275р. утворені римо-католицькі єпархії у Галичі та згодом у Львові, у поєднанні з щедрим обдаруванням латинського духовенства та чернечих чинів земельними наділами послужили знаряддям колонізації. Заохочувалась галицько-волинськими князями і німецька колонізація через звільнення від податків, право на самоврядування.

Проте, як засвідчують історичні джерела, представники іммігрантських етносів цього часу не змінювали способи природокористування, позаяк і в їхніх маєтках, і поза ними працювали корінні жителі, які реалізували традиції обробітку землі, рибальства, ковальства, гончарства, теслярства, ткацтва тощо. За таких умов можна стверджувати, що етнічна строкатість населення на землях краю не зумовлювала екологічно деструктивний вплив.

Порівняно із нападами зовнішніх ворогів із Заходу в особі німецьких лицарів чи угорсько-польських феодалів, для яких Галич та Волинь були ласим шматком, монголо-татарська навала середини XIII ст. була найтрагічнішою, позаяк несла в собі економічний занепад (сплата великої данини, спустошення міст і сіл, втрата значної людності). Через це міста на землях краю, особливо пограничних, засновані з потреб оборони у вигляді укріплених замків зазнавали руйнації, а разом з ними і природне середовище. На території краю, яка потрапляла в поле мілітарних інтересів монголо-татар значно погіршувалась екологічна ситуація, сягаючи критичного рівня з наступних причин.

Дослідники доводять, що організація і манера пересування монгольської армії відрізнялась від всіх інших армій світу двома принциповими пунктами:

- 1) монгольське військо складалось тільки із кавалерії;
- 2) монгольські війська насувались з великим запасом коней, яких вони завжди брали з собою.

З точки зору екологічних наслідків присутність такої армії мало вкрай несприятливий вплив, зважаючи на її величезну чисельність дефінітивно прирівняну до нашестя чи навали (за деякими оцінками 25 тис. воїнів).

Під час походів воїни доїли коней або ж вбивали їх заради м'яса, також харчувались з облавного полювання і грабування навколишніх сіл.

Традиційно монгольська армія пересувалась витягнувшись в одну довгу колону, за якою йшли обози. Монголи розтягувались на велику відстань, щоб забезпечити випас коней і дати солдатам максимальний шанс загнути дичину, що виснажувало сіножаті й ліси. У відповідності до стратегічних планів війська затримувалися на місцях, рясних кормами і водою, і проходили форсованим маршем райони, де цих умов у наявності не було. Наскільки масштабним був вплив можна уявити, взявши до уваги, що кожен кінний воїн вів від одного до чотирьох заводних коней, яких міг у поході при потребі міняти, збільшуючи довжину переходів і скорочуючи потребу в привалах і днюванні.

У сутінках воїни розпалювали невеликі вогнища, намагаючись зробити це тоді, коли

ще досить світло, щоб вогонь було видно на великій відстані, але досить темно, щоб дим не було видно здалеку. На вогні вони поспішно готували їжу. Після вечері вони не засиджувались і не спали біля вогню, а у заглибленнях в землі. Оскільки на світанку армія продовжувала рух, то руйнування ландшафтів через витоптування, випасання й риття землянок продовжувалось, охоплюючи нові площі. До цього слід додати, що під час війни кочівники залишали трупів як здобич для диких звірів.

Успіх монголо-татар мав негативний екологічний характер, ще й тому, що при облозі використовувались пристосування для ламання фортечних стін, метання каміння, перекидання через фортечні стіни посудин із нафтою, що призводило до пожеж. При відсутності кам'яні снаряди замінялися дерев'яними колодами з рослинних деревних стовбурів, які знаходили в лісах.

Історичні джерела доводять, що золотоординське панування (чи іго) виявилось нищівним ще й у контексті деградації довкілля на завойованих землях краю, які обкладались системою податей та повинностей – данина, мито, плужне, підводне, корм, ловче та ін. Останні змушували українське населення посилювати експлуатацію природних ресурсів, щоб вижити.

У 1340р. Галицько-Волинська держава припинила своє існування завдячуючи власній знаті, котра позбавила Галичину та Волинь останнього князя Юрія Болеслава Мазовецького, а західні українці потрапили під владу чужоземних правителів: Литви, Польщі та Угорщини (*Стоколос, с.68*). Вже до кінця XIV ст. помітно посилилася іноземна колонізація: земельні наділи одержували польські, німецькі, угорські та інші іноземні власники, внаслідок чого ускладнювався етнічний склад населення, а відтак, формувалися екологічні ситуації пов'язані з експлуатацією компонентів довкілля задля отримання дешевої сировини.

На думку, Н. Яковенко багатолітні війни, помножені набігами Ногайської Орди, що за татаро-монгольської доби утвердилася в межиріччі Дніпра і Дністра, призвели до запустіння багатьох ще недавно загосподарованих обшарів (*Яковенко, 2010*). Тому землі роздані в ленне володіння (за умови виконання спадкової військової служби) дрібній шляхті з Мазовії, Малої Польщі, Силезії тощо, а також воїнам-ветеранам найманих королівських загонів – німцям, чехам, угорцям, румунам необхідно було залюднити. Тож разом зі шляхтою на територію краю за даними Н. Яковенко проникав і селянський іншоетнічний елемент, приваблений поселенськими пільгами. Автор доводить, що слідом за цією своєю роду “військовою колонізацією”, яка мусила забезпечити самооборону краю, просувався торгово-ремісничий люд – поляки, німці, євреї (*Яковенко, 2010*).

Не загострюючи увагу на етнічній приналежності переселенців, для нас важливо відзначити, що екологічні наслідки зміни етнічного складу населення краю визначались тим, що:

- 1) значна маса іммігрантів репрезентувала шляхту, збройний люд чи городян, які споживали продукowane місцевим населенням, відтак, не завдаючи шкоди довкіллю;
- 2) домінування серед переселенців польського населення, навіть сільського, за умови реалізації інтересів особистого життєзабезпечення, а не бажання прибутків шляхом експорту, тощо, не деформувало традиційне природокористування автохтонів.

Підтвердженням останнього висновку легко віднайти у праці С. А. Макаrchука, в якій детально осмислено системи землеробства українців. Зокрема, знаходимо докази того, що традиційно землеробство поділялось на три галузі: рільництво, городництво і садівництво. Причому, домінувало рільництво, завдяки чому українці вирощували різні злакові (пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес, гречку та ін.), зернобобові (біб, горох, сочевицю тощо) та технічні (коноплі, льон, рижій) культури.

Землекористування автохтонного населення з впевненістю можна назвати екофільним, позаяк найпоширеніші культури яру, озиму пшеницю та озиме жито

висівали відповідно на кращих ґрунтах чи виснажених ділянках. На території краю корінне населення широко вирощувало гречку та невибагливий ячмінь, про який зі слів автора в народі говорили: «Кидай мене в грязь, то будеш як князь», «Топчи мене в болото, то буду як золото» (Макарчук, 2004). З XVIII ст. до переліку культивованих видів потрапляє кукурудза, завезена із Західної Європи.

Дослідження С. А. Макарчука та інших авторів вказують, що віддавна на українських етнічних землях, вирощували дві основні технічні культури — коноплі та льон, з насіння яких били олію, а з їхнього волокна виготовляли тканини для одягу (Макарчук, 2004). На землях краю українські селяни віддавали перевагу льону, який висівали на ділянках твердого перелогу.

З 60-х років XVI ст. з Південної Америки до України, а відтак на територію краю, потрапляє картопля, яка згодом стає другим хлібом. Згодом у XIX ст. широкого розповсюдження набуває цукровий буряк як натуральна сировина для виробництва цукру. Буряк, картоплю, а також цибулю, часник, огірки висівали та висаджували на добре угноєних ділянках. На городах автохтонного люду можна було зустріти майже повсюдно у невеликій кількості мак, кріп, моркву, редьку, петрушку й інші культури.

Життєзабезпечення корінного населення на території сучасної Тернопільської області включало не лише перелік культур чи видів тварин, які формували етнічний харчовий раціон, але й, як справедливо зазначає С. А. Макарчук, системи використання та обробітку ґрунту, кожна з яких базувалася на таких трьох елементах: відпочинок експлуатованої земельної ділянки, методи обробітку ґрунту, певна черговість висіву культур (Макарчук, 2004). Додамо, що існування згаданих трьох елементів у традиційному природокористуванні українців стало запорукою екофільного землеробства, яке було і залишається фундаментальною основою етногенезу українців.

У цьому процесі українці пройшли етапи мотичного землеробства, вирубно-вогневого, перелогового, дво- та трипільної системи обробітку землі. Історично перше знаряддя українців-землеробів – мотика використовувалась і тоді, коли ділянки лісу до осені вирубували, чекали весни, щоб спалити і розпушити землю. На зміну вирубно-вогневій системі обробітку землі прийшла перелогова, використання якої дозволяло відновитись ґрунту завдяки розорюванню нових ділянок. Значне зростання чисельності населення в умовах обмеженості вільних від обробітку територій створили підстави для появи двопільної системи землеробства. Її суть полягала в тому, що всі придатні для обробітку землі сільська громада розділяла на дві приблизно однакові частини: одну з них орали і засівали різними зерновими культурами, а на іншій випасали домашню худобу (Макарчук, 2004). Наступного року змінювали функціональне призначення кожної з ділянок, так, що удобрени природним чином пасовища ставали ріллею, а рілля – пасовищем.

Таким чином, землекористування як складова природокористування українців не було виснажливим, оскільки становило основу землеробської культури, більше того уможлиблювало біологічне виживання та соціальний розвиток. Проте найдосконалішою в цьому контексті була трипільна система землеробства. Її суть полягала в тому, що всю землю українські селяни розділяли на три приблизно рівні частини: одну відводили під пар, тобто не засівали зовсім, а використовували як пасовище («толока»), на другій («царина») сіяли озимину, а на третій («ярина») – ярові культури (Макарчук, 2004). Наступного року розорювали толоку, де вирощували озимі. Натомість тогорічну царину, після жнив, орали на зяб, а весною засівали її яровими культурами (Макарчук, 2004). Іншими словами, впродовж трьох років кожна з названих ділянок ріллі почергово змінювала функціональне призначення, що дозволяло землі відновитись. Навіть в умовах малоземелля українці вбачаючи в землі «годувальницю», дбали про її стан шляхом використання раціональної сівозміни.

Повертаючись до питання появи польського населення на території краю та

можливості його впливу на традиції природокористування корінного населення, необхідно врахувати наступне:

- ✓ на польських фільварках земля оброблялася руками українських селян у відповідності до усталених традицій господарювання, а також вирощувалося збіжжя й вигодовувалася худоба на продаж, тощо;

- ✓ як зазначають більшість дослідників основним традиційним заняттям польського населення було сільське господарство, передусім культивування зернових, що мало багато спільного з таким в українців.

Зокрема, у ранньофеодальну епоху на польських землях існувала перелогова система землекористування. Поле засівали кілька років поспіль, а коли воно втрачало врожайність, обробляли інше, підготовлене. Згодом перейшли - до двопілля і трипілля (XIII ст.) (Алексеев, 2002). Подібно як і українські, польські селяни культивували просо, пшеницю, овес, ячмінь, жито, пізніше гречку. З XIX ст. почали вирощувати кукурудзу. З бобових були поширені горох, боби, сочевиця, квасоля. У феодальний період основною культурою була ріпа, а з XIX ст. - картопля, а також овочеві - капуста, буряк, цибуля, часник, морква, кріп, помідори, огірки тощо. В садах на польських землях росли яблуні, груші, сливи, черешні, вишні, і лише в XIX ст. почалось розведення абрикосів, персиків, грецьких горіхів, порічок, агрусу, з XX ст. - полуниці, малини (Алексеев, 2002).

Знаряддями польських землеробів, як і українців, були спочатку рало, згодом плуг, а також серпи, коси, жнивarki, ціпи, молотарки, а тягловими тваринами – воли. Така подібність у традиційному природокористуванні сусідів була наслідком подібності природно-географічних та агрокліматичних умов та ресурсів.

Основними видами тваринництва у поляків та українців були розведення великої рогатої худоби, овець, кіз, свиней, коней і домашніх птахів. Вони також були добрими рибалками та мисливцями на диких птахів, білок, куниць, зайців, вовків, косуль. З сільських ремесел давня була поширені ткацтво, обробка дерева: будівництво житла, бондарство, виготовлення меблів, землеробських знарядь і господарського начиння, плетіння з коріння й гілок дерев (Алексеев, 2002).

Аналіз традицій природокористування у корінного населення та польських колоністів доводить значу подібність, відтак, не може розглядатись як чинник деструктивного впливу, особливо за умов переважання серед колоністів шляхти.

Подібні наслідки для природного середовища мала і поява інших етнічних груп – представників землеробських традицій.

Окрему групу колоністів, як зазначалось вище, становили євреї. Коло занять єврейського населення лишалося традиційним – торгівля, лихварство, орендарство, корчмарство і нецехове ремесло. Щодо першого, то спостерігається навіть виразна домінація євреїв-купців, які зосереджували в своїх руках три чверті вивозу усіх товарів. Серед ремісників традиційно заможнішими були майстри-золотарі, у той час як представники звичних ремесел – шевці, кравці, кушніри, шклярі – мали ще скромніші достатки, ніж їхні колеги-християни. У сільській місцевості представники іудейського віровизнання були крамарями, корчмарями, рознощиками товарів. За таких умов стиль життя та побут євреїв не справляв негативного впливу на регіональне природокористування українського населення.

У 1434р. в Галичині було введено т.зв. польське право, яким місцеві феодали звільнялися від більшості повинностей, фактично у привілейованому становищі у польській державі були і вірмени, які компактно проживали у містах та відігравали помітну роль в соціально-економічному житті земель. Це сприяло тому, що в XVI ст. виникли вірменські колонії в Бучачі, Підгайцях, Бережанах, Чорткові, Язлівці. Попри те, що серед вірменів (кобзан), певний відсоток становили “раміки” (чернь, простолюд), їх порівняно високий соціальний та майновий стан тривалий час сприяв збереженню ендогамних рис, оскільки кобзан міг одружитися лише на кобзанці (Наулко, 2001, С.47).

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

Проте, після 1629-1630рр., коли львівський вірменський єпископ приймає унію з Римом, вірмени швидко полонізувались (Клименко, 2003, С.68). Вірменська присутність на землях краю не мала впливу на традиції взаємодії з природним середовищем корінного населення, позаяк вірмени, зазвичай, були купцями і ремісниками, зрідка займались розведенням овець.

Тривалий час Тернопільщина була розділена між двома державами, етнічно різномірним був і колонізаційний елемент, різною, зрозуміло, стає і етнічна структура населення частин регіону та частка в ній тих чи інших національних меншин. Тербовельщина, як східна частина Східної Галичини, була захоплена у 1340р. польською короною, а Крем'янецька та Збарзька волості завойовані литовським князем Любертом на користь Великого князівства Литовського. Литовці за браком людей для управління своїми завоюваннями дозволяли місцевій українській знаті обіймати високі адміністративні посади. Виявляючи незмінну повагу до місцевих звичаїв, литовці проголошували: “старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо” і як доказ приймали християнство (а були на той час ще язичниками), “руську” мову, як мову більшості населення князівства визнавали в якості офіційної. Попри те, що національно-політичне життя українців зустрічало різні перешкоди, але все-таки для розвитку національної свідомості це був щасливий час (Кривошій, 1999, С.119).

Істотно відрізнялась ситуація у тій частині Тернопільщини, що була в складі Польщі. Насамперед у тому, що просування поляків на схід йшло під маркою хрестового походу проти схизматів-православних українців. Перехід польської корони до Людовіка Угорського з 1370р. зумовили притік угорців в якості урядників. Тривале перебування угорців на території краю зумовило процеси етнічної асиміляції, яка виявилась у нівелюючому впливі представників цієї етнічної групи на українців. Впродовж 1372-1379рр. у цій частині нашого краю існувало державне утворення – т. зв. “Руське королівство”. З 1377р. воно, крім Бережанщини, Бучаччини, Зборівщини і Тербовельщини, включало Крем'яничину, а з 1379р. – приєднане до Польщі. Відтак, землі в Галичині отримали польська, чеська, угорська та німецька шляхта, а також німці-городяни, запрошені польськими монархами для сприяння розвитку міст. Звільнена клопотанням Казимира від узятих перед “православними схизматами” зобов'язань зберігати їхні давні обряди, привілеї й традиції, католицька церква підтримувала намагання підірвати православну церкву. Багато місцевих бояр переймали католицьку віру, особливо з огляду на те, що після 1431р. вони в статуті були прирівняні з поляками. Доводячи існування міських законів виключно для католиків, полонізована міська верхівка обмежила число українців, які мали право жити в місті. В результаті міські населені пункти стали та й залишилися протягом багатьох століть чужою землею для більшості українців. Польське панування окреслювалось як підпорядкування корінного населення чужій нації з іншою релігією та культурою. Наслідком такої ситуації, на думку О. Субтельного, став гострий релігійний, соціальний та етнічний конфлікт. Перебування в іншомовному середовищі призводило до мовної асиміляції серед частини українців, яка супроводжувалась втратою основних етнічних ознак (самосвідомості і самоідентичності).

Південно-східна частина краю, як і Крем'янецька та Збарзька волості, а це сучасні Чортківський, Гусятинський, Борщівський та Заліщицький райони, перебуваючи з кінця XIV ст. під владою Великого князівства Литовського, були даровані за військову службу литовським та місцевим руським феодалам, але з 1434р. разом із Східною Галичиною були інкорпоровані до Польщі.

Загарбані Польщею землі Тернопільщини було реформовано у Руське та Подільське воєводства. До новоутвореного Руського воєводства з центром у Львові ввійшло Тербовельське староство. Південно-східні землі об'єднано у Червогородське староство Подільського воєводства, центр якого знаходився в Кам'янці. В обов'язки королівської адміністрації на місцях входило, крім збирання податків, формування

війська, ведення судочинства, ще й проведення планомірної колонізаційної політики та окатоличення місцевого населення, що обмежувало національні права і свободи українців, підривало традиції культурно-політичного життя регіону.

Північні землі Тернопільщини – Крем'янецька та Збаразька з ліквідацією в 1452р. Волинського князівства Литовської держави стали провінціями Литви під управлінням урядника великого князя Казимира Ягеллоновича. Українська знать у Великому князівстві Литовському відчула поглиблення суспільних і політичних привілеїв католиків. Такий стан речей був логічним продовженням перетворень, які з собою принесло укладення ще в 1385р. між Литвою та Польщею Кревської унії, згідно якої у Великому князівстві виник поділ на католиків і православних. Українська знать, яка раніше разом з литовською, виступала в опозиції до поляків, втрачала свої позиції, особливо після 1413р., коли литовським боярам-католикам Ягайлом було даровано такі ж широкі права, які незадовго до того здобула собі польська шляхта. Зрозуміло, що таким чином влада заохочувала зміну віровизнання на користь державницької релігії як на землях Литви, так і Польщі.

Перебування в складі Литовської держави мало значні наслідки для корінного населення і в плані змін, які відбулися у природокористуванні. Насамперед, стало інтенсивнішим удобрення ґрунту. За Литовським статутом 1529 р., удобрені ґрунти коштували вдвічі дорожче за неудобрені. У Галичині в XVIII ст. було три види удобрення ґрунту: поправлення (внесення гіпсу, вапна), угноєння (внесення гною, приорювання зеленого добрива), обробіток ґрунту (підвищення його родючості за допомогою орних знарядь). Найпростішим способом підтримання родючості ґрунту було виділення орних площ під пасовища. За трипільною системою ґрунт підживлювали раз на три роки під озимі культури.

Для підвищення родючості ґрунту використовували різні форми сівозміни. З появою картоплі трипільля змінилося чотирипільля або нерегулярною паровою системою. У сівозміну вводили технічні культури. В маєтках великих землевласників почали запроваджувати багатопільну систему. З того часу дотримувалися чотириетапної сезонної оранки: 1) весняна під парові культури; 2) оранка чорного пару; 3) літня оранка толоки і обробіток стерні під озимі культури; 4) зяблева оранка. Як і раніше, культивували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, горох. Встановилася стійка структура посівів. У Галичині посіви вівса становили 34% посівів зернових, жита – 24%, ячменю – 16%, гречки – 12%, пшениці – 9%. Озимина займали 1/3 площі.

За таких умов сталися зрушення і в садівництві, зокрема, збільшилися площі садів, з'явилися нові сорти плодкових, почали застосовувати щеплення дерев. Сади були в кожного господаря.

У Галичині овочів, фруктів вирощували мало. Однак зростало господарське значення тваринництва. Наявність худоби (коней, волів, корів, овець) визначалася внутрішніми потребами господарств, площею орної землі, сіножатей. Чисельність худоби була значною (Макарчук, 2004). Це пояснювалося двома факторами: наявністю добрих пасовищ і великими запасами барди на гуральнях.

Упродовж XVIII ст., особливо у другій половині, на основі попередніх нововведень поглибилася спеціалізація сільськогосподарського виробництва. На Волині більше вирощували озимої пшениці (до 30%). Для Галичини був характерним гречано-вівсяний напрям. Для сільського господарства другої половини XVII-XVIII ст. характерним було зростання його товаризації. Значна частина зерна реалізовувалася на внутрішньому ринку для харчування міського населення і виробництва горілки, решта – експортувалася. Важливе місце в експорті на ринки Заходу займали й інші продукти сільського господарства (вовна, сало, прядиво, віск, мед, шкури) й різних промислів (ліс та продукція лісових промислів, вироби з дерева тощо). До Гданська й інших портів Балтики безперервним потоком йшли бруси, дошки, клепки, барила, щогли, попіл,

деревне вугілля, поташ тощо.

На формування етнічної структури населення Тернопільщини у XV-XVII ст. важливе значення мали урбанізаційні процеси. Цьому сприяло геополітичне положення Тернопільщини як частки Галичини, яку С. Рудницький називав “головним континентальним посередником” між Центральною та Східною Європою. Вигідність геополітичного положення території краю впливала дwoяко: з одного боку, зумовлювала колоніальний статус краю практично з 1340р., з іншого – сприяла розширенню мережі міст та містечок через близькість торгових шляхів, розвиток ремесла, сільського господарства. На території тодішньої Тернопільщини за період XV-XVII століть з’явилося чимало міських поселень. Вже всередині XVI ст. тут налічувалось 40 міст та містечок, серед яких найбільшими були: Заложці, Чортків, Бережани, Борки, Буданів, Тернопіль, Гусятин, Золотий Потік, Микулинці, Язловець (*Здіорук, 2003, С.16*). Розростання міських поселень та зростання ваги міської знаті давало можливість їм добиватися права на самоврядування за магдебурзьким міським правом. Загалом, не порушуючи інтересів магнатів як власників міст, магдебурзьке право надавало місту певних свобод у розвитку ремесла, торгівлі. Створювані магдебурзьким правом умови функціонування міст, були привабливими для іноземних купців, єврейських лихварів, дрібних ремісників-колоністів, які змінювали етнічну структуру населення регіону в напрямку збільшення кількості та частки національних меншин, насамперед таких, як поляки, німці, євреї.

Впродовж XIV-XVII ст. на Тернопіллі магдебурзьке право отримали 24 міста. Надання місту магдебурзького права, по-суті, було прогресивним кроком польської корони, оскільки отримання привілеїв на проведення кількох ярмарків на рік, щотижневих торгів чи дозволу на розвиток ремісничих цехів стимулював піднесення економічного розвитку як окремих міст, так і регіону в цілому.

Соціально-економічному зростанню міських поселень краю завадило вторгнення турків і кримських татар, які у XVI-XVII спустошили 200 міст на західноукраїнських землях (*Кісь, 1968, С.55*). Після нападів поселення часто не могли відродитись: після навали турків в 1607р. на Коропець, який отримав статус міста 1453р., вже в 1664р. згадується як село. В 1667р. польський сейм звільнив жителів м. Заложці від сплати податків після нападу турків у 1675р. Водночас, татаро-турецька навала позначилась на етнічному складі населення регіону чисельними втратами корінного етносу, а тому були випадки, коли у поруйновані вщент поселення як, наприклад, Будзанів, з метою збільшити кількість населення, власник Вільчек переселив частину своїх селян з Мазовії (*Здіорук, 2003, С.489*). Такі кроки з боку польських магнатів змінювали етнічну структуру населення окремого населеного пункту на користь польської меншини.

У той час, коли більша частина Тернопільщини належала Речі Посполитій, землі між Стрипою та Збручем на південь від лінії Бучач-Джурин-Білобожниця-Гадинківці-Гусятин за умовами Бучацького мирного договору від 18.10.1672р. завоювала Оттоманська (Османська) імперія. На цих землях до 1683р., коли відновлено польське правління, існувала Чортківська нахія Кам’янецького ейялету Подільського пашалику. Масові вбивства, продаж в рабство, втеча людей у Подніпров’я призвели до того, що тут український етнос поніс великі демографічні втрати.

Територія Тернопільщини, підвладної Польщі, була поділена між Подільським та Руським воєводствами. Пропольські настрої та політика колонізації населення, після підписання Люблінської унії в 1569р., поширились й на волинські землі Тернопільщини, які утворили Крем’янецький повіт Волинського воєводства (сучасні Збарзький, Крем’янецький, Лановецький і Шумський райони). З переходом волинських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти (*Стоколос, С.78*). Найчисельнішими були поляки та німці, віросповідання яких – католицизм, стало панівним у містах. Чисельне збільшення

кількості поляків в регіоні з середини XVI ст. забезпечувалось переселенням міської бідноти та селян із східних районів Жешувського, Келецького, Краківського і особливо Люблінського воєводств, що стало засобом національного гноблення. Масове переселення поляків на землі Тернопільщини було викликане наявністю “свобод”, а також послабленням Речі Посполитої в умовах несприятливих історичних чинників (возз’єднання України з Росією, поразка Польщі у війні з Туреччиною 1672р.). Після Люблінської унії польські переселенці приїжджали з центральних районів Польщі, Мазовії, Мазурського Поозер’я. Поляки на Тернопільщині були неоднорідними у соціально-етнічному плані. Привілейованість польського шляхтича справила величезний асиміляційний вплив на українську знать, а його культурна зверхність підсилювала інтерес до всього польського. Такій ситуації частково протидіяли братства, що були об’єднанням православних міщан, подекуди духовенства, які несли почуття власної гідності, відстоювали православні традиції, виховували національну свідомість.

Становлення Речі Посполитої відбувалось в умовах проникнення із заходу системи станової організації суспільства, що базувалась на визначених законом правах, привілеїв та обов’язків для кожного стану. Українська знать, як і будь-яка інша, була чутливою до свого соціального статусу, та й пов’язаність з релігією, культурою, які в Речі Посполитій вважались неповноцінними, глибоко вражала її самолюбство. Як наслідок, українська знать масово зрікалась батьківської віри, натомість, приймала католицьку віру, відтак, і польську культуру та мову. Таким чином “перебрались” у привілейований табір поляків-католиків за висловом М. Смотрицького “безцінні православної корони, уславлені роди таких руських князів, як Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Чорторійські” та ін. Втрата власної еліти для українства означала, попри все, втрату соціальної групи, що підтримувала почуття етнополітичної самобутності суспільства, національної самосвідомості, самоідентичності. Не бажаючи пов’язувати себе із нижчими (внаслідок дискримінаційної політики) верствами населення, які послуговувались українською мовою та звичаями, належати до православної віри, молоде покоління українців асимілювались під впливом католицької експансії.

Міщани були етнічно строкатою соціальною групою, оскільки серед них зустрічались представники корінного населення, польські урядники, німецькі ремісники, єврейські та вірменські купців, греки, запрошені правителями для розвитку міст. Такий склад міського населення зумовлювався колоніальним становищем Тернопільщини, яке супроводжувалось поступовою, а іноді прискореною зміною в його етнічному складі внаслідок зростання чисельності та питомої ваги представників державного етносу спочатку в найголовніших, найчисельніших містах регіону. На інкорпорованих Польщею землях активно велась мовна та культурна полонізація, наслідки якої меншою мірою були помітні серед селянства.

Впливи дискримінаційної політики польської корони підсилювались після підписання Берестейської унії в 1596р., яка спричинила поділ українців на дві конфесії – православних та греко-католиків. Доводячи існування міських законів виключно для католиків, полонізована міська верхівка витіснила православних українців з установ та судів. Водночас, вона обмежила число українців, які мали право жити в місті. Релігійні утиски призвели до заборони православних релігійних процесій, сплати православним міщанством повинності католицьким священикам.

Процес формування етнічного складу населення Тернопільщини з кінця XVIII ст. змінювся. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої більшість Тернопільщини в складі коронного краю “Королівства Галичини і Людомерії” потрапила під владу Австрії. За Польщею залишились землі, які об’єднано в Крем’янецький повіт Волинського воєводства. Їх статус змінився з приходом на них у 1793р. Російської імперії, в складі якої вони ввійшли до Ізяславського намісництва, а в 1797р. – до Крем’янецького повіту

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

Волинської губернії. Органи царської адміністрації проводили політику великодержавного шовінізму і русифікації, грубо нехтуючи права українського населення краю.

На кінець XVIII ст. Сх. Галичина була найбільш густозаселеним українським регіоном, а частка українців становила 75% (*Стоколос 2003, С.172*). Українське населення, що проживало в Австрійській імперії продовжувало себе називати русинами, тоді як в Російській – малоросами. Як і всі імперії, Російська та Австрійська, були величезними територіальними конгломератами, численне населення яких відрізнялось етнічною строкатістю. Політика уряду Росії була спрямована на прискорення “природного процесу” втрати українцями своїх відмінних рис, з тим, щоб стати “справжніми росіянами”. В умовах “прискореного перетворення” великого числа різномовних багатонаціональних жителів імперії в “русскоязычное население”, малопrestiжним було залишатися українцем, білорусом, євреєм. Царський уряд в 1876р. заборонив вживання української мови в друці (*29, С.51*). Таким був загальний політичний фон, на якому відбувався процес якнайшвидшого нівелювання етнічних відмінностей внаслідок національно-мовної та національно-культурної асиміляції, здійснювався нічим неприхований етноцид у вигляді національно-культурної асиміляції, фізичного винищення корінних жителів чи їх виселення в Сибір, натомість заселення вивільнених земель переважно росіянами (*29, С.12*). Можливість блискучої кар’єри, а часом і сама причетність до дворян Російської імперії, штовхала малороса (звісно лише дворян чи міщан) як писав В. Липинський “зрікатися деяких найкращих рис українця водночас засвоюючи багато з найгірших рис росіянина” (*Стоколос, 2003, С.189*).

З приходом Росії міста втрачали право на самоврядування за магдебурзьким правом, оскільки це суперечило принципам жорсткої централізованої влади. Суспільно-політичним життям українських селян заправляла польська шляхта, а в містах найбільшою була частка євреїв, які мали право селитись в межах дискримінаційної смуги осілости, запровадженої царатом (*Стоколос, 2003, С.187*).

Після польського повстання 1830р. поляки з панівної нації перетворилися на соціально пригнічений етнос, що зумовило надалі помітне зменшення їх числа. Водночас, посилилась русифікація, тому було створено спеціальну комісію в справах західних губерній, яка повинна була “привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя” (*Стоколос, 2003, С.191*). Етнічна структура чиновництва на підросійських землях краю, де переважали поляки, змінилась на користь росіян.

Наступні кроки російської влади (з 1839р.) пов’язані з кампанією навернення греко-католиків у православ’я, здійснюваної шляхом масових депортацій, а також підкупу. Насадження великоросійських стандартів проводилось у постійному протиставленні та послабленні польських впливів.

Натомість, в Австрії жодна нація чи народність не була в абсолютній більшості і жодна національна культура не була визначальною до такої міри, як російська культура в Росії. Імперська влада прийшла на Тернопільщину в особі чиновників переважно німців та німецькомовних чехів. Планувалось, що еміграція десятків тисяч німців-колоністів, яку підтримували власті, оживить сільську економіку та стане взірцем господарювання. Населення Тернопільщини було багатонаціональним, чітко розшарованим. Кожна етнічна група займала свою виразно окреслену та замкнуту соціально-господарську і культурну нішу. Перелічені “перетворення” в обох імперіях зумовлювали асиміляцію частини українців, яка проте у відсотковому співвідношенні положення корінного етносу на Тернопільщині не змінювала. Характеру етноконфесійної набула, оновлена в габсбурзькій імперії, греко-католицька церква. Дискримінаційна по відношенню до українців політика Австрійської держави не змінилась і після того, коли та в 1867р. стала дуалістичною державою – Австро-Угорщиною.

Негативні з точки зору чисельності, передусім корінного населення, корективи внесла Перша світова війна, під час якої в результаті військових дій Східна Галичина, згідно даних М. Кабузана, втратила майже 300 тис. українців. С. Макарчук припускає, що у першій світовій війні на боці Росії загинуло 393 тис. українців, а за Австро-Угорщину – майже 92 тис. (*Лихолат, 1987, С.85*). Впродовж 1914-1917рр. край окупували російські війська. У результаті, габсбурзькі війська, що відступали, розпочали кампанію терору проти українського населення, яке страчували без суду, гнали до Австрії і там кидали до концентраційних таборів. З іншого боку, тисячі українців було заарештовано й депортовано вглиб Росії. Російська адміністрація, неофіційними дорадниками котрої стали поляки, стали на тім становищі, що в Галичині мають бути вповні признані права польського елементу, але українцям і жидам не має бути ніяких пільг; для них має бути тільки російська (великоруська) мова, російська культура” (*Грицак, 1996, С.20*).

Після розпаду Австро-Угорщини восени 1918р. стало можливим виникнення на українських етнічних землях, які входили до австрійської імперії, незалежної Української держави, проголошеної ЗУНР, конституційні основи якої затвердив “Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії”. ЗУНР, сприяла відродженню національної самосвідомості українського населення, підсиленню консолідаційних етнічних процесів. Цьому фактично не міг завадити окупаційний польський режим, що був відновлений у 1919р., та короткотривале існування Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Згідно з договором країн Антанти і Польщі про національні меншості від 28.06.1919р., українцям забезпечувалися рівні права перед законом з поляками, зокрема їм мала надатися національно-культурна автономія. Проте, майже 70 тис. українців у 1919-1920рр. було ув’язнено у тюрмах і концентраційних таборах Польщі (*Садовський, 1927, С.76*).

Територія Крем’янецького повіту, підвладна Росії, в січні 1918р. ввійшла до проголошеної незалежною УНР. Впродовж 1918-1920рр. на території цього повіту постійно велися військові дії, внаслідок яких людність понесла прямі демографічні втрати.

З вересня 1920 р. вся територія Тернопільщини була окупована Польщею. У вересні 1921р. в межах т.зв. “Східної Малопольщі”, на території Тернопільщини було створено Тернопільське та Волинське воєводства.

Органи державної влади Польщі на захоплених землях Тернопільщини проводили політику полонізації, обмеження політичних та національно-культурних прав і свобод населення. Посилили політичне напруження закони (31.07.1924 р.) про заборону української мови в усіх урядових державних установах, про так звану парцеляцію (1925р.) За період 1921-1931рр. на західноукраїнські землі переїхало близько 300 тис. поляків з корінних польських земель (*Садовський, 1927, С.66*). З іншого боку, поляки, як і українці, емігрували в країни американського континенту, зокрема за 1927-1938рр. з Тернопільщини їх емігрувало 66,5 тис. осіб. (*Наулко, 2001, С. 39*).

Рішенням Народних Зборів Західної України від 27.10.1939р. територія Тернопільщини була включена до складу УРСР – тогочасної Української держави, яка з 1.11.1939р. ввійшла до СРСР. При відсутності справжньої демократії та одноособового панування комуністичної партії до початку 1990-х років державним інструментом у проведенні політики цієї партії були ради всіх рівнів. Ідеологічна система країни потужно працювала з тим, щоб сформувати “єдиний радянський народ”, фактично нехтуючи права нації на самовизначення. Визнаючи самотність народу, влада водночас розглядала українців як гілку “великого російського народу”. Цей час характеризувався етнічними процесами, спрямованими на асиміляцію народів колишнього СРСР російським етносом.

Експансійні стремління Німеччини призвели до розв’язання Другої світової війни, яка з липня 1941р. прийшла на Тернопільщину. Тільки зі Східної Галичини до грудня

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

1943р. було депортовано в рейх майже мільйон чоловік, у т.ч. 32% поляків, 30% євреїв, 20% білорусів та 18% українців (Кісь, 1968, С. 552). З Другою світовою війною пов'язане і масове винищення українського, білоруського єврейського, караїмського та німецького населення.

В рамках відбудови народного господарства після 1945р. відбулось розширення представництва етнічних груп населення регіону, передусім за рахунок появи і зростання російського етносу. Чисельне зростання російського етносу на території Тернопільщини забезпечували шляхом масового вивезення населення (спецпоселенці, оунівці, ієговісти, сім'ї куркулів) області в східні райони СРСР.

Після проголошення державної незалежності України в серпні 1991р. відбулись зміни в етнічному складі населення Тернопільщини, пов'язані з механічною втратою населення, яка базується на негативних соціально-економічних процесах, зниженням рівня життя більшої частини населення, а також частковим несприйняттям певними категоріями повоєнних іммігрантів факту утвердження України в якості незалежної держави. Збільшення частки українців на території регіону в перші роки незалежності відбулось за рахунок масового приїзду депортованих колись звідси українців т.зв. "буржуазних націоналістів" і членів їх родин.

Таким чином, структура, етнічного складу населення Тернопільщини формувалась протягом тривалого історичного часу. Характерною її ознакою є територіальні відмінності, породжені різнодержавним володінням земель сучасної Тернопільщини. Зміни етнічної самосвідомості та інших культурно-побутових рис корінного населення відбувалися в двох умовно визначених сферах: етногенетичній (від початкових етапів походження та формування українського народу по лінії руські – русини – українці) і просторовій (територіальній), яка склалася під впливом особливостей їхньої історії, обумовлених складними соціально-політичними факторами та багатовіковими міжетнічними взаєминами. Проникнення колоністів на територію краю здебільшого високого соціального статусу зменшили вплив на традиційне природокористування українців, позаяк взаємодія з компонентами довкілля відбувалась внаслідок експлуатації корінного населення.

XI.2. Природно-географічні чинники формування традицій регіонального природокористування

Як і будь-які системи, етнічні спільноти взаємодіють із своїм середовищем. Таким для етносу є природне оточення, яке є умовою та площиною виникнення і функціонування етносу. Розгляд проблеми взаємовідносин таких складних різномірних систем, як ландшафт і етнос вимагає акцентуації уваги на їх взаємозалежності і взаємообумовленості. Незаперечною є фундаментальна умова існування етносу, як і ,будь-якої іншої структури, що полягає в обов'язковій наявності природного середовища, саме як середовища існування (Павленко, 1999, С.170).

Про значення природного (географічного) оточення для формування та функціонування етносу свідчать прямі та опосередковані сліди його впливу, що проявляться в різних компонентах етносу, починаючи від матеріальної культури і закінчуючи етнонімами. Так, клімат визначає особливості одягу, житла, перелік культур для сільськогосподарського обробітку, транспортні засоби в різні пори року, святковий календар. Як пише О. Забужко, українське село до колективізації жило за своїм циклічним часом, незмінним для всіх архаїчних аграрних культур, де важить тільки природний "почвірний кругообіг" (О. Ольжич) пір року; паралельно тривав і триває відлік християнського біблійного часу (Соціологія, 1999, С.167). Ґрунти, рельєф і гідрографічна сітка напряму впливають на характер трудової діяльності, особливо в сільськогосподарській галузі, на тип сільських поселень і т. ін. Гірські хребти, пустелі, водні перешкоди, лісові масиви, як природні кордони, особливо на ранніх стадіях

розвитку суспільства одночасно відіграють роль етнічних кордонів. З іншого боку, багатство флори визначає матеріал і види житла, а разом з фауністичними особливостями території обумовлює специфіку повсякденного життя, культурно-господарського розвитку окремих етносів.

Відтак, риси подібності в матеріальній культурі й господарстві народів, які знаходяться в приблизно однакових географічних умовах, на одному шаблі соціально-економічного розвитку, легко пояснити впливом природного середовища. Таким чином з'явилась концепція господарсько-культурних типів, висунута в 50-х роках ХХ ст. М. Левінін та М. Чебоксаровим. Протилежної думки притримувався Л. Гумільов, оскільки вважав, що етноси займали різні ландшафтні регіони, які відповідали їхнім культурно-господарським навичкам (*Гумільов, 1989, С. 134*), собі ж заперечуючи: склавшись в певному регіоні, де пристосування до ландшафту було максимальним, етнос при міграції зберігає багато початкових рис, які відрізняють його від етносів-аборигенів (*Гумільов, 1989, С. 42*).

Неможливо не відзначити факту впливу характерних особливостей навколишнього природного середовища (агрокліматичних, орографічних, флори, фауни) на окремі сторони духовної культури і особливості психічного складу представників етносу. Він реалізується в звичаях, обрядах, побуті, пісенній творчості, а також у менталітеті населення. Етноси відрізняються один від одного як такі людські угруповання, що порізному увібрали в себе дух навколишнього їх ландшафту, тобто етноменталітет є результатом несвідомого опосередкування, вбирання у себе соціальним природного (*Павленко, 1999, С.175*). Згідно типізації малоросійського (українського) населення, здійсненої та обґрунтованої П. Чубинським, на території Тернопільщини мешкають представники двох типів українців: власне український та подільсько-галицький (*Нагірна, 2000*). Згадана типізація українського населення становить науковий інтерес з точки зору покладеної в її основу детермінованості етнічних особливостей населення – антропометричних та етнолінгвістичних ознак, свідомості, менталітету, специфіки житла, знарядь праці, способу ведення господарства природними умовами, рівня адаптації людей до географічного середовища. Тому північні райони Тернопільської області населяють представники власне українського типу, який вважався найбільшою мірою автохтонним, а основні фізичні риси людей типово українські (брюнети з карими очима та чорними бровами), для яких характерні порівняно більша самостійність, виражене почуття власної гідності, дух козацтва. Сприятливі природні умови та родючі ґрунти позначились на особливостях господарської забудови сільських мешканців, обладнанні житла, знаряддях праці, характері їх занять. За характером занять вони типові хлібороби, а стосовно мови – корінні українці середньої смуги українських (*Нагірна, 2000*).

Більшу частину території регіону населяють жителі, яких П. Чубинський відносив до подільсько-галицького типу українців, які займались скотарством та землеробством, для чого були сприятливі умови. У порівнянні з власне українським типом, подільсько-галицькому властиві граматичні особливості мови, через що вчений виділяв у окреме наріччя. Мешканці краю, на думку П. Чубинського, зазнали в історичному плані негативного впливу Заходу, кріпосного права, що наклало відбиток на їх ментальність. З певною долею перебільшення, вчений вбачає людей приниженими, з менш вираженим почуттям власної гідності. Дещо інших висновків дійшов О. Кульчицький, який в якості геопсихічних чинників, тобто географічних чинників, що можуть формувати психіку людини, виводив підсоння (клімат), краєвид, якісну та кількісну суцільність природних даностей географічного середовища відносно потреб, схильностей і настанів людини, що впливають на світосприймання, а отже, на її ставлення до світу (*Соціологія, 1999*).

Географічне середовище накладає відбиток також на етнічну самосвідомість людей. Ландшафти етнічної території закарбовуються у свідомості людей, які на ній мешкають, в образі, уявленні про “рідну землю”, “батьківщину”. Практично у всіх етносів існують

свого роду символи етнічної приналежності, прототипами яких служать елементи ландшафту (тополя в українців, береза у росіян, сакура у японців, кленовий листок у канадців і т. ін.), поєднані з топонімікою (Дніпро в українців). На початкових стадіях розвитку, коли етнос ще не розтратив свої сили (фаза пассеїзму), можливе таке взаємне пристосування, що трансформується у звичку до створеної обстановки, котра для нащадків стає близькою та дорогою, тому батьківщина для етносів повстає як улюблене (миле) всім серцем поєднання ландшафтних елементів (Гумільов, 1989, С. 56).

Залежність людини від навколишньої природи, точніше – від географічного середовища не заперечувалася ніколи, проте ступінь цієї залежності розцінювалася різними дослідниками по-різному. М. Степико розглядає рівнозначними для етносів “навколишні” середовища: природно-географічне, соціально-економічне, історико-політичне та ін., які витворюють певну культурну реальність (Павленко, 1999, С.23). О. Сминтіна трактує етнос як одну з форм вираження особливостей пристосування носіїв даної культурної традиції до умов існування, а формування етнічних культур – як процес їхньої адаптації до навколишнього середовища. І. Варзар висловлює думку про те, що людські спільноти стають відносною цілісністю в певному “своєму” ойкуменному середовищі (Соціологія, 1999, С. 23). П. Штойко вважає, що етнічні спільноти в процесі життєдіяльності, набувають специфічних відмінностей, використовуючи географічний простір (ландшафт) у своєму життєзабезпеченні як основу (Шаблій, 2001, С.161). Значення природно-географічних чинників у формуванні етносу простежується в концепції “психології народів” М. Лацаруса та Х. Штейнталя. На їхню думку, кожен індивід є представником народу на основі спільних рис, які еднають його з іншими представниками завдяки тому, що вони наділені особливостями природи даної спільноти, живуть в єдиному середовищі і в спільних умовах життя складаються спільні риси характеру, діяльності та поведінки (Соціологія, 1999, С.27). Важко не визнати вплив географічного середовища на біологічні (насамперед фізіологічні) параметри популяцій, пов’язаних з етнічними спільнотами, а також його значення як біоенергетичного джерела їхнього функціонування (Грушевський, 1991, С.213). На думку Т. Панасенка, природні умови та ресурси слугують першоосною формування матеріальної культури народів (Павленко, 1999, С.173) і те, яким є етнос значною мірою залежить від природно-географічного середовища, в якому здійснюється детермінована ним трудова діяльність (Павленко, 1999, С.174), а специфічні риси етносу продиктовані їхньою взаємодією по-різному з довкіллям, в межах “екологічної” ніші, обмін речовин з яким забезпечує оптимальні умови життєдіяльності етносу.

З іншого боку, помилковим є уніфікувати та абсолютизувати роль цих факторів в етнічних процесах, як це робить Л. Гумільов. В якості рушійної сили етногенезу він визначав пасіонарність, під якою розумів прагнення невеликої кількості людей до активної цілеспрямованої діяльності. Остання є продуктом підвищеної здатності організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища та видавати її у вигляді роботи (Гумільов, 1989, С. 272). Проте активність людей, а тим паче в умовах людських спільнот, етнічних зокрема, перебуває в залежності від конкретно-історичних умов і визначається соціальними факторами. Однак, частково з ним важко не погодитись в тому, що господарське життя народів, які населяли та населяють Землю, тісно пов’язане з ландшафтами та кліматом населених територій (Гумільов, 1989, С. 36). Його трактування ландшафту як фактору, який представляє економічні можливості природно складеним людським колективам – етносам (Гумільов, 1989, С. 35) видається справедливим, але при цьому редуційним розуміння етнічних спільнот як форми існування виду *Homo sapiens* як колективу особин (Гумільов, 1989, С. 48).

Взаємодія людини з природою носить постійний характер, причому на різних стадіях суспільного розвитку вона в різній мірі залежить від потенційних ресурсів природи. Географічне середовище впливає на етнос і опосередковано через розвиток

засобів та предметів праці, а загалом і продуктивних сил. Втягуючи в свою діяльність все нові і нові компоненти природи, розвиток продуктивних сил, таким чином, стимулюється або гальмується. П. Штойко відстоює думку про вплив географічних умов не тільки на ведення того чи іншого виду господарства, його політичний та психічний устрій, а й на фізіологічне та психологічне здоров'я людини (Гіппократ), клімат на вдачу та законодавство людей (Арістотель), взаємозв'язки історії та культури людини з географічними чинниками (Ріттер) (*Шаблій 2001, С.161*). Але не викликає сумніву той факт, що найбільш відчутним був вплив природно-географічних чинників на етнос в період його формування, коли необхідно було адаптуватись до своєї природно-екологічної "ніші".

На ранньому етапі етногенезу, який М. Степико визначає як додіяльнісний, стрижнем якого є нерозділеність людини та природи, а головним ресурсом – природне середовище, нерозривність людських спільнот з навколишнім середовищем є родинним (*Соціологія, 1999, С. 90*). На цьому етапі світовідношення людських спільнот було таким, в якому світоналежність людини наповнювала смислом її буття. Тобто соціокультурна модель становлення людини на цьому етапі не виходила за межі еволюційно-адаптивного типу і мала своєю основою безпосередні життєві смисли, спрямовані на гармонізацію природи й соціальності як умови буття людини в світі та утвердження найбільш життєздатних етносів. Для кочових, скотарських племен земля була не лише територією, ділянкою землі, а мала сакральний характер, оскільки на ній могили предків, а для землеробських ще й "мати-годувальниця", яку берегли як запоруку добробуту, для прийдешніх поколінь. Зрозумілим стає визначення українця, подане В. Липинським, згідно з яким українцем, своїм близьким, людиною однієї нації є кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною, неукраїнцем – є мешканець іншої землі (*Соціологія, 1999, С. 92*). Я. Чеснов зауважує, що у всіх давніх і навіть середньовічних авторів на краю відомої ойкумени живуть монстри. О. Воропай доводить, що смислова визначеність буття українського села початку ХХ ст. була невіддільною від природи, зокрема пір року. С. Рудницький зазначає, що український народ має свою окремішню територію, велику і багату, на якій сидить споконвіку і держить її донині, підсумовуючи, додає, що земля дає народові найважливішу й необхідну основу його самостійного політичного й культурного життя (*29, С.76*). Таким чином, очевидним є розуміння природи та території як історичної домівки етносів, а також пов'язаних з ними спогадів.

Проте етноси, за визначенням більшості вчених, є соціокультурними організаціями, а тому природне на пізніших етапах етногенезу поступається соціальному, відтак, в значній мірі втрачає риси детермінантності. Переконаливим свідченням відсутності визначального впливу середовища на етнічні спільноти, на нашу думку, є різниця за ступенем використання освоєння території етносами, які існують в однакових природно-географічних умовах. Така різниця у використанні можливостей, наданих природою, пояснюється різним рівнем соціально-економічного розвитку етносів, що вкотре, ми переконані, доводить тезу про соціальну природу етнічних спільнот, не відкидаючи зв'язку з їхнім природним оточенням. Варіабельність в напрямках та темпах господарської діяльності серед етносів, які населяють подібні ландшафтні зони, обумовлюється ще й специфічними культурними традиціями, виробничими навичками етносу. Зазвичай, кожний етнос несе з собою господарську традицію (збиральництво, землеробство, скотарство) з давнини, з тією лише поправкою, що деякі з них під впливом економічних чинників можуть змінити предмети праці. Відповідно до згаданих факторів етнос формує, з одного боку, господарську систему перетворення природних ресурсів, яка виступає одночасно засобом стабілізації соціально-економічного життя, а з іншого – природного оточення. У випадку їхньої тривалої стабільності складена система господарювання перетворюється в стійку традицію й набуває силу інерції (*Гумільов,*

Отже, взаємодія людини з природою у кожного етносу має свої особливості, які проявляються в різних сферах. В свою чергу, ці особливості є проявом поліморфізму етнічної культури, який підсилює її адаптивні можливості. Одночасно поліморфізм дозволяє повніше використати етносам, які мешкають в певній природній ніші, ресурси території без їх виснаження. З цього приводу доцільним є розгляд більшістю вчених системи “етнос – середовище” як етноекологічної цілісності.

Заселення території Тернопільщини, а тим самим і початок локалізації цієї ділянки південно-східної частини Європи, як однієї з невід’ємних частин окремої територіальної одиниці (згодом державної) – України, започатковане в часи первісної доби. Найдревніші наші предки, які з’явилися як біологічний вид 3 млн. років тому, в теплих умовах Європи пройшли шлях фізичної еволюції, а разом з тим, і що більш важливо для нас, еволюціонували від первісного людського стада до родової та сусідської громад, племен та їх союзів, становлення народностей та націй, зародження державності.

Встановлення в мезоліті на території регіону кліматичних умов, наближених до сучасних та зникнення великих звірів призвело, з одного боку, до виснаження мисливських ресурсів, а з іншого – зумовлювало зародження відтворюючого господарства. Цьому процесу сприяла рівнинність території краю, що уможлилювала, перш за все, розвиток землеробства, хліборобства.

Перехід до землеробства на наших землях здійснювався, насамперед, через наявність неосяжних смуг чорноземних ґрунтів (чорноземи опідзолені, чорноземи опідзолені оглеєні, чорноземи глибокі малогумусні та карбонатні), які лишили відбиток на населенні краю. Як справедливо вважає О. Субтельний, власне через це на території України розвинулись найбільш ранні землеробські цивілізації Європи. Про це свідчать численні поселення трипільської, комарівської, черняхівської культури, знайдені на Тернопільщині. Відтак, до недавнього часу землеробство, сільськогосподарське виробництво було символом українського способу життя.

Більше того, вплив родючих ґрунтів України на її жителів особливо вражає у порівнянні з відбитком, що його наклали на селян сусідньої Росії її убогі землі. Російські неродючі піщані ґрунти, суворий клімат і коротший принаймні на один місяць, ніж в Україні, вегетативний період змушували тамтешніх селян об’єднувати ресурси для спільного обробітку землі. В той час як в Україні переважало одноосібне господарство. Ці обставини зумовили особливості ментальності, культури та суспільно-економічної організації українського народу, які проявлялись, зокрема, у небажанні залишати “свої ідилічні і разом з тим архаїчні села” (*Кубійович, 1996, С. 20*). Про такий вияв українського менталітету свого часу писав В. Кубійович, зауважуючи “нехиті українського селянина поселюватись по містах, бо це змушувало б його змінювати свій побут” (*Кубійович, 1996, С. 13*).

Ґрунти як найбільший скарб та головну основу природних багатств, які сформувались виключно завдяки геологічному складу материнської породи в умовах сприятливого клімату розцінював С. Рудницький. Попри це, він зауважував вплив природно-географічних чинників на ментальність українця, оскільки родючість української землі не просто закликала до хліборобства, осілості й збільшення густоти населення, а й зумовила вузькість спеціалізації, що проявились у “звичайній для хліборобських народів малопростірності й обтяжливій сутужності політичної думки українців” (*Рудницький 1994, С. 122*). Наявністю найродючіших в Європі чорноземних ґрунтів, до того ж у поєднанні з відповідною кількістю опадів, пояснював найбільшу густоту населення середньої смуги українських земель – смуги лісостепу, в межах яких лежить і Тернопільська область, В. Кубійович.

Аналізуючи показники густоти населення, В. Кубійович пояснює їхні величини найсильнішим впливом природних умов і куди слабшим – давністю заселення, яка з

часом виявляє щоразу слабший вплив. Такі висновки мають вагоме підґрунтя, оскільки В. Кубійович розглядав українську національну територію як землю, суцільно заселену українцями у процесі освоєння ними географічного простору, органічного симбіозу народу з природним довкіллям, що надало обом неповторних рис у складній системі ноосфери Землі (Кубійович, 1996, С. 8). Нації і їхні території В. Кубійович розглядав як природні, із землею пов'язані організми (Кубійович, 1996, С. 41). На його думку, українські землі творять окрему національно-культурну одиницю з відповідним географічним положенням, внутрішньою будовою й рельєфом, кліматом, рослинністю, а також й історією заселення, демографічними та культурними відносинами і господарством. Подібними були міркування С. Рудницького, який зазначав, що поза всяким сумнівом український народ має свою питому землю, що творить виразну й одноцільну географічну одиницю (Рудницький 1994, С. 79). З точки зору умов для залюднення території землі Тернопільщини характеризуються відсутністю різких змін природних умов, враховуючи сприятливість клімату (підсоння), порівняно із північними областями України.

Тернопільська область за браком інших природних ресурсів традиційно виступала аграрним краєм, аграрною провінцією держав-займанців. Так історично склалося, що з точки зору великодержавницької політики пануючих імперій вкладати кошти в розвиток промисловості регіону було б необачним, але й стратегічно не виправданим. З різних причин (відсутність робочих місць в промисловості, незначна урбанізація) Тернопільщина залишалась впродовж століть аграрноперенаселеним регіоном. Як наслідок, “бореться з ним – і разом із зубожінням – селянин емігрує із рідного краю і, в слабшій мірі, напливом до міст на своїй національній території” (Рудницький 1994, С. 81).

Наявні природні умови та ресурси краю, стимулюючи не лише сільськогосподарське виробництво, але й збут цієї продукції, можна розцінювати і як сприятливі для етнічної самоідентифікації наших предків, чому сприяло співвідношення (світовідношення) з іншими культурами, способами буття, відтак, етнічними спільнотами, засноване розвитком обміну, торгівлі. Вплив ландшафту на етнос проявляється не лише через вплив окремих його компонентів на формування та розвиток етносу в межах окремої території, а й через ландшафтне оточення сусідів. В цьому контексті легко бачити вигідність географічного положення території, наближеність до шляхів сполучення, розміри території тощо.

Тернопільська область має вигідне географічне положення в силу того, що лежить на шляхах між Європою та Азією, через її територію проходив найкоротший сухопутний шлях до Індії і вона, тим самим перетворюється на “переходову” територію “всесвітньої лучби” (Рудницький 1994, С. 80). З цього питання думки С. Рудницького та В. Кубійовича збігалися.

Переваги природного комплексу є однією з важливих рис вигідного економіко-географічного положення Тернопільщини. Другою рисою виступає сусідство з країнами Східної Європи, з котрими край пов'язаний здавна системою транспортно-економічних зв'язків (західний варіант шляху “із варяг у греки”, що проходив через Віслу-Сян-Дністер). Ця обставина двояко позначилась на етнічній історії українства в регіоні, оскільки сприяла його соціокультурному поступові як етносу, але й відкривала ворота для західноєвропейських впливів, насамперед польських.

З огляду на ці обставини Тернопільська область завжди потрапляла в коло інтересів своїх давніх сусідів, особливо після занепаду Галицько-Волинської держави. Їх прихід на українські землі пояснювався сприятливими природними умовами і природними ресурсами, які дозволяли вести не лише сільське господарство, а й багатовекторну торгівлю. Відсутність природних перешкод на українських кордонах сприяла успішній експансії держав-колонізаторів на терени наших земель. На цьому наголошували свого

часу С. Рудницький, В. Кубійович, вбачаючи у відкритості кордонів одну з причин занепаду української державності. Фактор відсутності природних перешкод на кордонах набував підсиленого значення внаслідок геополітичного положення Тернопільщини. Положення регіону на перехресті шляхів, які проходили через її територію, було як джерелом користі, так і носієм лиха. Тернопільщина разом з іншими українськими землями, за висловом В. Кубійовича, служила “заборолом Європи перед ордами наїзників”, а одночасно в її захистку могли спокійно утворюватися держави, які зміцнювалися й згодом займали українські землі. Подібним було бачення І. Крип’якевича який писав, що “ці землі служили захистом, до якого відпливали народні маси у моменти, коли чужі орди загрожували культурному життю” (Крип’якевич 1990, С. 23). З цього приводу С. Рудницький писав: “коли татарські орди нищили життєву силу України, тоді сусідні народи за її плечами могли рости в силу і творити кріпкі держави” (Рудницький 1994, С. 58). Загалом С. Рудницький, розкриваючи вплив окремих природно-географічних чинників на становлення української державності, основну увагу звернув на те, як цей вплив проявляється у формуванні території, народу. Той факт, що Дністер мав легке сполучення з Віслою, а також давав вихід од Чорного моря полегшував і стимулював наступ західних сусідів на землі Тернопільської області. Рівнинність, легка прохідність і гідрологічна сітка території регіону були сприятливими чинниками для проникнення колонізаційного елемента різного етнічного походження. За таких умов етнічна структура населення краю здавна змінювалась в напрямку збільшення числа етнічних груп, які по відношенню до корінної нації – українців – виступали як етнічні меншини.

Отже, в процесі антропогенізації вихідного субстрату – природних та змінених ландшафтів – проходить формування індивідуальних етносів, найбільш адаптованих до даних умов існування (Павленко, 1998, С.164). Суспільно-природна взаємодія, це інтегральне явище, є багатоплановим (різнорівневим) діалектичним процесом, в ході якого відбувається постійний матеріально-інформаційний, а також енергетичний взаємообмін функціонального характеру, між обома структурними складовими цього феномена. Відтак, географічне положення Тернопільської області було і залишається сприятливим для життя та господарської діяльності населення. У поєднанні із загальною рівнинністю території, високоякісними ґрунтами та м’яким помірно-континентальним кліматом створювало сприятливі передумови для розвитку господарства та життєдіяльності людей. Сукупно останні забезпечили формування традицій регіонального природокористування.

XI.3. Соціально-економічні чинники формування регіонального природокористування

Етнічний склад населення є тією характеристикою соціуму, яка постійно змінюється, позаяк змінними є показники природного та механічного руху етносів, а також етнічні процеси, що значною мірою обумовлені цілим комплексом складних явищ суспільно-економічного характеру, як впливають на динаміку чисельності етносів і етнічну структуру населення території. На території Тернопільської області останні, в свою чергу, були продиктовані особливостями суспільно-політичного статусу території, яка впродовж кількох століть перебувала у колоніальній залежності від держав-метрополій.

Соціально-економічне підґрунтя, яке передбачало певні переваги в господарському житті, ще з часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, було вагомим чинником імміграції у нашому краї. Заохочувані великими земельними наділами та звільненням від податків, вибором місця поселення в регіоні з’явилися німці, греки, угорці, вірмени, чехи, волохи, які незначною мірою змінювали етнічну структуру населення краю. Окрему групу колоністів становили полонені, що оселялись як раби або

незалежні люди на княжих землях.

Оголошенням т.зв. свобод, згідно яких населення звільнялось від податків на декілька років, стимулювалась колонізація Галицької Русі періоду турецько-татарської навали. Коштом корінного населення, яке було основним елементом в ясірі, зростали етнічні групи колоністів із сусідніх земель. Інтенсивність таких міграцій значно посилювалась в міру відступів татар і послаблювалась під час їх наступів.

Політична експансія земель внаслідок втрати власної державності визначила верховенство економічних інтересів держав-займаниць. В міру просування імперської влади посилювалась і колонізація, яка в XIV-XV ст. мала польський характер. Для забезпечення державницької колонізації, провідне місце в якій посідала шляхта, польські королі роздавали землі. Таким чином формувалась польська велика власність, якій у XVI ст. належала більша половина шляхетської землі (*Колодний, 2003, С.65*). Особливо активно колонізувалися міста, жителі яких українці все більше зазнавали утисків з боку влади, а тому все меншою мірою могли конкурувати з колоністами, щедро обдарованими різними господарськими привілеями. Соціально-економічні умови в сільській місцевості краю визначались процесом закріпачення та посиленням феодалної експлуатації, що призводило до міграції селян, які впливали не лише на загальну чисельність населення регіону, але й змінювали його етнічну структуру та географічне розміщення. Таким чином, на території сучасної Тернопільської області, міграційні потоки, сформовані іноземними колоністами і спрямовані, передусім, у міські поселення були за характером імміграційними, натомість, переміщення української людності здебільшого – еміграційними. Виняток становив той недовгий період, коли впродовж 70-80-х років XVII ст. південна частина Тернопільської області відійшла до Туреччини і більшість поміщицької шляхти емігрувала в інші воеводства.

Період визвольної війни українського народу та нові татарські напади не тільки стримували іноземну колонізацію території краю, але й призвели до відпливу ремісників, купців, занепаду населених пунктів. В умовах піднесення антишляхетської боротьби, втечі селян активізувались, формуючи потоки внутрішньої міграції село-місто (містечко). Купцями, які наприкінці XVII ст. наважувались приїжджати в регіон, були євреї, які втікали від переслідувань в європейських країнах, де їхнє високе майнове положення було невідгідним власній знаті.

Після захоплення Східної Галичини Австрією польська колонізація змінилась німецькою. За підрахунками Ф.Буяка впродовж 1772-1786рр. на її територію переселилось 15-16 тис. німецьких колоністів, які поселились в 150 розparcelьованих фільварках (*Колодний, 2003, С.74*).

Чисельне зростання іншомовного населення в краї лише до середини XIX ст. не супроводжувалось масовою еміграцією українського населення, яке до того ж потерпало від неврожаїв, хвороб, епідемій. До цього часу міграційна складова в динаміці етнічного складу населення внаслідок соціально-економічного зубожіння автохтонних жителів, обмежувалась втечею селян на Запорізьку Січ, Бессарабію, Закарпаття, Буковину, Поділля, пролетаризацією незначної частини з них. Після скасування кріпацтва в 1848р. в габсбурзькій монархії та в 1861р. – на підросійських землях Тернопільщини, збіднілі верстви населення поповнювали ряди економічних мігрантів. До 20-х років XX ст. основна маса трудових мігрантів припадала на європейські країни (Великобританія, Німеччина, Франція), натомість згодом – на заокеанські (США, Канада, Бразилія).

Зменшення частки українського етносу на наших землях на початку XX ст., як в попередні періоди, компенсувалось зростанням частки державницьких націй – німецької, а згодом польської та неофіційно прирівняних до них єврейської. Використовуючи дешеvu некваліфіковану робочу силу, як правило українського походження, та природні ресурси території краю для розвитку, головним чином, гірничодобувної промисловості іноземні промисловці, фабриканти активно мігрували на Тернопільщину. Економічною

перевагою регіону для іммігрантів була і можливість постачати на європейські ринки дешеву сировину, яка посилено “викачувалась”, зважаючи на колоніальний тип економіки.

Формування національного складу населення Тернопільщини після Першої світової війни визначалися двома протилежно напрямленими процесами. Нестабільність політичної ситуації в умовах наростаючого економічного занепаду спонукали незаможних та бідних українських селян до виїзду. На протигагу українській еміграції цього періоду, іммігрували на Тернопільщину переважно польські переселенці т.зв. осадники. Отже, зростання капіталістичних відносин на наших землях породжувало наростаючу колонізацію державницьких національностей і лише невеликою мірою нівелювало аграрне перенаселення регіону, а тому не знімало проблеми еміграції корінного населення. Відтак, етнічна структура населення ускладнювалась за рахунок українців.

Найвищої помітки процеси економічного занепаду досягли в роки світової економічної кризи 1929-1933р., яка не обминула і Тернопільщину, що на той час перебувала в складі Польщі. Особливо потерпали селяни, позаяк ці землі в економічному відношенні були аграрними. В 1931р. 81,3% сільських господарств були пролетарськими та бідняцькими (*Левицький, 1900, С. 116*).

Міграційні процеси початку ХХ ст. великою мірою залежали і від політики “держав-займанців”. Усюди і завжди вони стимулювали державницький етнос. Податкова система Польщі була побудована таким чином, щоб полегшити життя заможній шляхті, магнатам. В такій ситуації навіть обмежуючи себе та родину в харчуванні, економлячи на опаленні, освітленні, одязі та взутті, тобто на життєво необхідному, селяни не були спроможні розрахуватись з податками, що виливались у адмінштрафи. В селах постійно влаштовувались екзекуції по збору податків. Екзекутори забирали останнє і за безцінь його продавали куркулям та осадникам (*Левицький, 1900, С. 119*).

За таких умов життєвий рівень сільського населення Тернопільщини у 1929-1933 рр. був найнижчим у Європі (*Левицький, 1900, С. 120*). Зрозумілими стають причини, що спонукали до еміграції, особливо селян. Але в період кризи в’їзд в Німеччину, США, Канаду іноземних робітників був заборонений, за даними Є. Лихолата із Західної України в 1929р. виїхало 59624 осіб, а в 1933р. – 8700 (*Левицький, 1900, С. 119*). Еміграційні процеси зачіпали і всі повіти Тернопільщини. Лише за два тижні в квітні-травні 1930р. на території Тернопільського воєводства було видано 244 еміграційні паспорти, в тому числі найбільше в Збараському (33), Бучацькому (24), Копичинецькому (30), Тернопільському (50), Терехівському (19). Зважаючи, що інтенсивність еміграції була нестабільною, але за обсягами близькою до вище вказаної (200 осіб на тиждень), то демографічні втрати за рахунок механічного руху населення становили близько 100 тис. осіб на рік. Як зауважує С. Копчак, польська статистика реєструвала лише легальну еміграцію (*Копчак, 1996, С.82*). Тому фактичні обсяги еміграції були заниженими. Ті, що залишалися не бажаючи миритись із злиднями, організували виступи, яким протидіяли поліція та регулярні війська. Репресії та вбивства, масові арешти українських селян відображались у чисельності етносу в краї.

На наших теренах поєднувалися міграційні рухи різних напрямків. На початку тридцятих років ХХ ст. вагомим чинником сільської еміграції з СРСР була колективізація, в тому числі і серед російських, польських селян.

Входження території краю до складу УРСР та СРСР вплинуло на етнічний склад населення, але чинниками його зміни були профнабори, захоплення української молоді на новобудови (БАМ, Кузбас та ін.), освоєння т.зв. цілинних земель. Ці втрати компенсувались за рахунок міграції населення союзних республік, передусім російського, на територію області для відбудови народного господарства.

Після проголошення незалежності України зміни в етнічному складі населення

Тернопільської області значною мірою викликані міграцією населення, напрямки та інтенсивність яких зазнають посиленого впливу економічних факторів. Різке падіння рівня та якості життя громадян та неможливість знайти роботу породжують сильні еміграційні рухи в середовищі різних етнічних груп населення, але найбільшою мірою серед українців.

Загалом, можна констатувати залежність динаміки етнічного складу населення соціально-економічними чинниками, в нерозривному зв'язку з якими перебувають процеси урбанізації.

На різних етапах суспільно-політичного розвитку вплив урбанізаційних процесів виявлявся по-різному, відображаючи тенденції економічного розвитку, важливим мірилом рівня якого є частка промислового населення.

Розуміючи під урбанізацією процес зростання міст та підвищення питомої ваги міського населення в населенні регіону, її вплив на етнічний склад людності пов'язуємо з вигідністю економіко-географічного положення краю. яке сприяло розвитку торгівлі, промисловості, транспорту, а отже, переростанню сіл в містечка та міста або заснуванню нових міських поселень. Останні на території краю посідали “виняткове” положення, оскільки у період відсутності власної державності, виступають осередками колонізації та денационалізації, відтак, найшвидше та істотно засвідчують зміни національної структури населення.

На території Тернопільської області, яка тривалий час перебувала на колоніальному праві, процес урбанізації мав суттєві відмінності. По-перше, внаслідок незацікавленості метрополій в економічному зростанні краю, тому ріст міст та містечок, зважаючи на об'єктивні перешкоди (турецько-татарська навала) був дуже повільним. Хоч появи міських поселень, розширенню їхньої мережі в різні періоди сприяли: близькість торгових шляхів, розвиток сільського господарства, а отже, обробної промисловості, а також гірничодобувної та шляхів сполучення.

Через Тернопіль проходила т.зв. “Шльонська дорога”, якою переганяли худобу та везли товари із Східної України в Саксонію. Торговий шлях під назвою “Теребовлянський гостинець” зв'язував Волощину та Західну Європу. Сприятливим чинником для торгівлі був річковий шлях по Дністру. За таких умов міські населені пункти на території сучасної Тернопільської області розширювали етнічну структуру за рахунок іммігрантів (купців, радників, чиновників) з країн Азії, Західної Європи, Сходу.

Статус міських поселень істотно залежав від періодів економічного піднесення та занепаду. Бурхливим їх розвиток був у XV-XVI століть, коли активно розвивалась торгівля. Натомість, тривалий час, як реакція на період суспільно-політичного занепаду метрополій, розвивались лише великі міські поселення. Причому, дискримінаційна політика імперської влади впродовж всього її існування була спрямована на витіснення корінного населення з міст, в результаті чого вони помітно денационалізувались. На землях Російської імперії в умовах централізації влади, чинником який стимулював русифікацію міського населення, була ліквідація магдебурзького права.

Загалом, в різні історичні періоди негативне значення економічного занепаду території регіону у динаміці етнічного складу міського населення зростало чи зменшувалось зважаючи на існуючі суспільно-правові відносини (*Лихолат, 1987*). Передусім, до початку XIX ст., коли в міських поселеннях укріплювало свої позиції міщанство, а на селі – феодальна залежність селянства, переважно українського, обмежувала його міграційну мобільність. Доволі суперечливим з точки зору умов господарювання, але об'єктивно ініційованим державою, була поява іноземців в періоди економічного занепаду.

Важливе значення в зміні етнічного складу міського населення території, а відтак і її населення загалом, відіграють особливості сільської місцевості, як один з вагомих чинників динаміки процесів урбанізації населення.

Село завжди було головним джерелом поповнення міського населення. Як в минулому, так і тепер, в містах з інтенсивним розвитком промисловості, збільшення кількості населення відбувається не лише і не стільки за рахунок природного руху населення, скільки за рахунок притоку ззовні сільських мігрантів. Причому, чим більша густина сільського населення, тим більшими є потенційні можливості до зростання у містах, тому тим більшою буде частка корінного населення серед міських жителів. На території Тернопільщини починаючи з XIV ст. незважаючи на велику густоту сільського населення, міські поселення все більше втрачали національні риси, стаючи поліетнічними. Більше того, частка корінних жителів у міському населенні, через дискримінаційну політику імперських утворень, до складу яких вона входила, а також існування кріпацтва, зменшувалась. Лише із скасуванням кріпацтва, зріс ступінь урбанізованості українців, проте, через еміграцію це не відкорегувало етнічну структуру населення міст. Як зазначає Д. Коган, в минулому міста притягували до себе селян і перехід в міське громадянство розцінювався ними як шлях до соціального звільнення. Оселяючись в місті, колишній сільський житель поступово переймає міський спосіб життя, отримує можливості для культурного росту. Одночасно в нього формуються характерні для міського жителя звички, запити, погляди, змінюється психологія. Поряд з цим, у побуті ще залишаються риси, традиційні для сільського населення. В минулому міськими жителями, вихідцями з села, ставали кріпаки, підлітки, віддані на навчання, до майстрів, власники торгових та ремісничих закладів. Основну категорію складали мало-чи безземельні селяни, оскільки відсутність землі чи її мізерна кількість, не давали можливості прогодувати родину. Земля була тим чинником, що утримував селянина в селі, а її відсутність штовхала до переїзду у міські поселення.

З приходом радянської влади чимало міських поселень перестало існувати, внаслідок відмінних критеріїв виділення, що визначило незначний приплив представників союзних республік. Урбанізаційні процеси на території краю значною мірою прискорюються після Другої світової війни, коли відбулось зростання економічних показників.

До кінця 1970-х рр. в практиці перебудови сіл панівним був принцип ціленапрямленої концентрації населення й необхідних для його життєдіяльності матеріальних об'єктів в обмеженому числі сільських населених пунктів, в т.зв. "перспективних" селах. Вважалося, що лише такі заходи створювали можливість для найбільш повного задоволення потреб сільських жителів. Необхідність укрупнення базувалась на твердженні про відставання рівня територіальної концентрації населення від рівня концентрації сільськогосподарського виробництва (Наулко, 2001, С. 4). Вважалося, що обмеження будівництва в "неперспективних" селах і концентрація об'єктів виробничого і невиробничого призначення в "перспективних" – достатня умова для перерозподілу населення між ними. На практиці відбулось навпаки, такий заходи лише посилювали міграцію сільських жителів у міста, сприяючи гомогенізації етнічного складу їхнього населення.

У радянський період передумовою до переїзду із села в місто сільського населення є наслідком перерозподілу трудових ресурсів між містом та селом в умовах розвитку промисловості та механізації сільського господарства. Найбільше серед приїжджих у місто сільських жителів становили такі категорії населення:

- молодь, що навчається;
- жителі сіл, розташованих поблизу міста, в радіусі 15-20 км.

Причому, простежується вікова залежність: приїжджають найбільш мобільні, молоді люди. Вони працюють переважно на будівництві, в сфері послуг, охорони здоров'я, зв'язку, торгівлі, переважно там, де не вимагають високої кваліфікації.

Таким чином, серед соціально-економічних чинників, які впливали на формування етнічного складу населення Тернопільщини, а відтак, на традиційне

природокористування, в різні історичні періоди були: колоніальна залежність, неврегульованість та стихійний характер міграційних процесів, нерівноправне суспільно-економічне становище різних етнічних груп населення, урбанізаційні процеси.

XI.4. Сучасна етнічна палітра з позицій регіонального природокористування

Формування сучасного етнічного складу населення Тернопільської області (підставою для аналізу якого є *Всеукраїнський перепис населення 2001р.*) відбувалось в умовах понад існування незалежної України, але не було позбавлене етнічних наслідків процесів націотворення “радянського народу” попередніх років. Трансформація суспільно-політичної ситуації, яка відбувалась після проголошення Акту незалежності в 1991р., пронизувала всі сфери буття соціуму, в тому числі і національну.

Поява суверенної Української держави та інших національних держав на пострадянському просторі викликала вагомі зрушення в міграціях населення, в тому числі в їх обсягах, напрямках і характері. Невід’ємною складовою міграційних потоків стали біженці та нелегальні мігранти, зокрема транзитні. Останнє ускладнює аналіз міграційної складової в етнічному складі населення за умови відсутності достовірних даних, як-от, під час перепису.

Активна міграційна поведінка представників різних національностей, що властива періоду становлення незалежної Української держави, позначилась і на обсягах внутрішньорегіональної міграції, відтак, суттєво вплинула на національний склад населення регіону. За підсумками *Всеукраїнського перепису населення 2001р.*, внутрішньорегіональною міграцією було охоплено 183,4 тис. осіб, що становить 62,6% всіх прибулих в регіон. Вектор переміщень спрямовувався із села в місто. Міськими жителями стало 71,8% мешканців сільських поселень Тернопільщини, решта з них змінили місце проживання в сільській місцевості. До сільського населення належало і 41,4% прибулих з міських поселень, більшість з яких (58,6%) віддала перевагу міському способу життя.

На території Тернопільської області, за підсумками *Всеукраїнського перепису населення 2001р.*, мешкало понад 70 етносів, що є свідченням розширення етнічної структури населення краю, позаяк в 1989р. їх було понад 50. Серед тих національностей, які з’явилися чи відновили свою присутність в 2001 році, більшість були вихідцями з європейських держав (албанці, англійці, курди, словаки, турки, турки-месхетинці, голландці, іспанці, італійці, австрійці), Російської Федерації (нівхи, кумики, калмики, уйгури, ульчі, ороки). Вони, як і асирійці, балкарці, в’єтнамці, даргинці, караїми, кети, кубинці, афганці, народи Індії та Пакистану, словаки, чуваші, налічували від 1 до 10 осіб. Деяко чисельнішими були корейці (14 осіб), американці (20 осіб), араби (25 осіб), болгары (68 осіб), вепси (106 осіб).

Міграційна мобільність населення, стимульована “прозорістю” кордонів в умовах несприятливої економічної ситуації, реалізувалась і через зменшення чисельності окремих національностей. Впродовж 1989-2001рр. представництво аварців, башкирів, грузинів, естонців, казахів, карелів, киргизів, комі, комі-перм’яків, лакців, латишів, литовців, марійців, мордві, німців, осетинів, румунів, таджиків, туркменів, угорців, удмуртів, французів, фінів, циган, чехів, чувашів зменшилось. Значними також були втрати білоруського (872 особи), єврейського (539 осіб), молдавського (174 особи) і татарського (85 осіб) населення. В 2001р. в етнічній структурі населення Тернопільщини, на протривагу 1989р., перестали фігурувати якути, кримчаки.

Деяко зросла чисельність абхазів, азербайджанців, вірменів, гагаузів, греків, інгушів, лезгинів, чеченців. Склад цієї групи етнічних спільнот є наслідком військових конфліктів на батьківщині (табл.XI.1).

Етнічний склад населення нашого регіону в 2001р. ускладнився за рахунок прибулих, які є вихідцями з інших територій України (83,9%), держав Європи (14,9%),

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

Америки (0,04%), Азії (1,1%), а також Африки та Австралії та Океанії. Переважна більшість їх – це українці (95,2%), а також росіяни (3,5%) та інші.

Таблиця XI.1.

Етнічний склад мігрантів Тернопільської області, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001р.*

Місце вибуття	Всього, осіб	у тому числі:		
		українці	росіяни	інші національності
Всі прибулі	349327	332639	12316	4372
в т.ч. з:				
ін. територій України	293130	286013	4906	2211
Тернопільської області	183387	181449	1154	784
інших держав:	55819	46324	7405	2090
держав Європи	51997	43656	6769	1572
держав Америки	136	115	6	15
держав Азії	3668	2545	628	495
держав Африки	13	3	2	8
держав Австралії, Океанії	5	5	–	–

*Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

З кінця 1980-х років кількість прибулих різної національності на Тернопільщину зменшувалась і лише з 1995р. почала зростати приблизно на 1100 осіб в рік. Впродовж 1995-1997рр. чисельність іммігрантів збільшувалась майже на 1000 осіб щороку, а до 1999 року – майже на 3 тис. осіб. Тенденція зростання спостерігалась і згодом до 2001р., але його темпи скоротились. Загалом, за період 1990-2001рр. в область прибуло 114,5 тис. осіб, тобто більшість мігрантів оселилось в Тернопільській області до 1989р. і мешкали 12 років і більше (67,2%).

В 2001р. на території області проживало 16,0% вихідців з інших країн світу; 93,2% з яких іммігрували, головним чином, в міста з 35 європейських держав, в тому числі з Польщі (46,9%), Російської Федерації (41,6%), Німеччини (4,3%), Білорусі (2,2%) та Молдови (1,6%), здебільшого до 1989р. Причому, лише громадяни Польщі були переважно сільськими жителями. Мінімальні показники чисельності іммігрантів (1 особа) були властиві громадянам, які приїхали з Албанії, Бельгії, Македонії, Фінляндії (табл.XI.2).

Таблиця XI.2.

Розподіл населення Тернопільської області за місцем народження, за підсумками перепису населення 2001р.*

Місце народження	Всього, осіб	у тому числі:	
		міське	Сільське
Все населення	1138500	480391	658109
у т.ч. народжені на території:			
областей			
Івано-Франківської	9877	5335	4542
Львівської	15805	10853	4952
Тернопільської	996361	390589	605772
Хмельницької	14639	11277	3362
інших держав			
Азербайджану	241	191	50
Білорусі	1225	911	314
Грузії	270	191	79

Казахстану	1639	1061	578
Молдови	739	469	270
Російської Федерації	17305	12618	4687
Узбекистану	306	222	84
Німеччини	785	556	229
Польщі	28715	9547	19168
Чеської Республіки	153	127	26
США	63	36	27
Монголії	48	46	2
Угорщини	138	122	16
Франції	170	78	92

*Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

Дещо вужчою була географія прибулих з держав Азії. З 24-х азійських країн найбільшу частину становили ті, які виникли на пострадянському просторі, зокрема Казахстан (52,7% всіх прибулих з Азії), Узбекистан (10,2%), Грузія (9,7%) та Азербайджан (6,5%). Найменшу участь в “освоєнні” наших теренів приймали громадяни Кореї, Пакистану і Японії (по 1 особі).

Однаковою мірою серед мігрантів були представлені континенти Америка та Африка. В 2001р. з восьми держав американського континенту найбільше на Тернопільщині мешкало громадян із США (55,2%) та Канади (22,1%), які були переважно міськими жителями, з них лише вихідці з Канади віддавали перевагу сільській місцевості краю. Найменше в регіоні було мігрантів з Колумбії (1 особа). З 13 громадян, прибулих на Тернопільщину з 8 африканських держав, четверо мігрували з Того, троє – з Алжиру, по одному – з Тунісу, Судану, Нігерії та Лівійської Арабської Джамахірії. В себе на батьківщині вони здебільшого мешкали в сільській місцевості.

Вихідці з Австралії, оселившись в регіоні, віддали перевагу сільським поселенням.

Загалом, до числа міської людності належить 66,5% прибулих з міських поселень та 61,7% прибулих з сільської місцевості.

За даними табл.10.2 майже 95,2% мігрантів з інших областей України, а також країн світу, за винятком Африки, становили українці. Близько третини з них на Тернопільщині мешкають понад 12 років. Проте, починаючи з 1995р., репатріаційні процеси серед діаспорного українства продовжувались і чисельно зростали. З-поміж держав, які були місцем попереднього проживання для емігруючих на Тернопільщину українців, за часткою відрізнялись Польща (7,2%), Російська Федерація (4,5%), Німеччина (0,6%), Казахстан (0,5%), а також Львівська (7,4%) та Хмельницька (4,5%) області. Сільські мігранти української національності становили більшість серед прибулих з Львівської та Хмельницької областей та Польщі. Частка прибулих в села дорівнювала 37,3%, в тому числі 67,0% з сільської місцевості.

Водночас, основна маса (62,7%) вихідців з областей України (86,0%) та країн світу (13,9%) оселялась виключно у міських поселеннях. В більшості випадків міськими стали українці, прибулі із Львівської області, Білорусі, Німеччини, Російської Федерації, Казахстану, Азербайджану, Грузії, Узбекистану, Туркменистану, Алжиру.

Понад ½ мігрантів Тернопільської області української національності, зареєстрованих в 2001р., формували потоки внутрішньої міграції. Впродовж 12 і більше років внаслідок внутрішньо-обласного механічного приросту за рахунок 68,3% мігрантів – українців міське населення збільшилося на 123,9 тис. осіб.

Друге місце за чисельністю мігрантів посідали росіяни (табл.10.1). Їх частка була меншою, ніж інших національностей лише серед держав Америки та Африки. Європейські держави, як місце попереднього проживання, залишило 55,0% представників російської національності – мігрантів, що в 4 рази більше, ніж в українців.

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

Більше російського, ніж українського, населення Тернопільщини мігрувало з держав Америки (0,05% проти 0,03% в українців), Азії (відповідно 5,1% та 0,8%). Загалом, в 2001р. із 14,1 тис. росіян на території краю лише 13,2% проживають з народження, що переконливо доводить визначальну роль механічного приросту в зростанні (скороченні) російської людності в області.

Вище згадувалось про зменшення імміграції росіян за останні роки, через що 75,9% з тих, що прибули, мешкають понад 12 років. Мігранти російської національності прибували з усіх областей України і м. Києва, 18 держав Європи, 14 країн Азії, а також США, Канади, Аргентини, Коста-Ріки, Куби. Вони були здебільшого міськими жителями згаданих країн, з яких за їх часткою вирізнялись Російська Федерація (50,2%), Казахстан (2,5%), Німеччина (1,6%), а також Львівська (5,0%) та Хмельницька (1,7%) області. Виключно з міської місцевості прибули росіяни з країн Америки, Африки та Монголії. Російська людність, яка іммігрувала на Тернопільщину на 80,3% стала міською. Вихідці з Російської Федерації та Казахстану, росіяни за національністю, прибулі з сільських поселень, найменшою мірою виявили схильність до міського способу життя.

В межах Тернопільської області 9,4% осіб російського походження змінили місце проживання таким чином, що 85,3% це – міське населення. З мігруючих між міськими поселеннями 88,1% залишилось їх жителями. Крім цього, лише 19,4% мігрантів-сільських росіян залишились в сільській місцевості.

Представники інших національностей в структурі мігрантів Тернопільської області склали найменший відсоток (табл.ХІ.2). Понад половину (50,6%) їх були учасниками внутрідержавної міграції, в тому числі на 35,5% – внутрішньорегіональної. З країн світу, на які припадало 47,8% мігрантів інших національностей, найбільша частка належала країнам Європи (36,0%), Азії (11,3%) і значно менша – державам Америки (0,4%) та Австралії (0,2%).

Загалом, з усієї кількості постійного населення Тернопільської області, за даними перепису населення 2001р., 87,5% народились на території проживання, в тому числі серед міського населення цей показник становить 81,3%, а серед сільського – 92,1%. Це свідчить про низьку міграційну мобільність сільського населення та не надто велику залежність чисельності та етнічного складу населення Тернопільської області від міграційних потоків.

У інших областях України народилось 7,5% (85,2 тис. осіб) населення, з яких 69,2% жителів міських поселень.

Серед всіх жителів регіону 4,7% народились на території інших держав. З числа осіб, народжених поза межами України, найбільше уродженців Російської Федерації (1,5%), Польщі (2,5%), Казахстану (0,1%), Білорусії (0,1%), Німеччини (0,07%), Молдови (0,06%). В Азербайджані, Грузії та Латвії народилося по 0,02% жителів Тернопільщини, в Узбекистані – 0,03%, а в Чеській Республіці, Угорщині, Киргизстані, Вірменії, Франції – 0,01%.

Уродженцями ще 39 країн світу є решта населення – 0,4%. Частка осіб, народжених в країнах світу, зростає в міських поселеннях і, відповідно, зменшується в сільських відносно середньої по області.

На основі наведених вище показників населення Тернопільської області можна характеризувати як осіле. Особливо, зважаючи на те, що 68,9% населення мешкає від народження на території краю. Для українського населення цей показник становить 70,0%, а російського – 13,2%.

Серед осіб, які не проживають від народження, вдвоє більше тих, що мешкають в області 12 і більше років (20,6%), ніж тих, що проживають від 1 до 12 років.

Абсолютна більшість (99,8%) населення Тернопільської області в 2001р. була громадянами України. В міських поселеннях, як таких, що більш привабливі для мігрантів, а отже, більш етнічно строкатих, цей показник падає до 99,7%, на противагу, в

сільських – зростає до 99,9%. А в обласному центрі він становив 99,6%.

У населенні краю та м. Тернополя найбільша чисельність громадян України була віком 20-29 років, натомість, серед міського населення – 40-49 років. Зменшення показників народжуваності у поєднанні із від'ємним сальдом міграції в сільських поселеннях “змістили” вікову категорію найбільшого числа громадян до 70 років і старші.

Віковий склад українського населення віддзеркалює процеси депопуляції та старіння нації, позаяк із загальної кількості населення у віці старшому за працездатний, перебувало 23,9%, а молодшому за працездатний – 20,6% людей. Частка українців працездатного віку складала 55,5%.

Вікова структура представників російського етносу, які мешкали на території Тернопільщини, засвідчила кризові явища у демографічній ситуації, породжені скороченням показників природного приросту. Із загальної кількості росіян лише 4,5% у віці, молодшому за працездатний, що майже в п'ятеро менше, ніж в українців. Особи пенсійного віку склали 36,8% російського населення регіону. Працездатний вік репрезентувало 58,8% росіян, проте медіанний вік дорівнював 50,3р., що невігідно відрізняло їх від українців, в яких він становив 36,7р. Середній вік російського населення дорівнював 49,9р.

У міських поселеннях українське населення характеризувалося меншою чисельністю дітей у віці до 14 років (18,5%), ніж в сільських (19,3%). Населення у молодшому за працездатний віці в міській місцевості було чисельно меншим (20,3%), ніж в сільській (20,6%).

На Тернопільщині вікова група 20-29 рр. у різних типах поселень об'єднувала найбільшу кількість українців. Особи працездатного віку в міських поселеннях склали 63,9%, тоді як в сільських – 49,6%. Відповідно чисельність пенсіонерів в перших була меншою (15,9%), ніж в останніх (29,8%).

Медіанний вік українського населення в містах та селищах становив 32,9р., а середній – 37,7р., натомість, в сільських населених пунктах відповідно 39,5р. та 40,5р.

Громадяни інших держав (1219 осіб або 0,1%) здебільшого (59,4%) були міськими жителями. 3-поміж, країн СНД та Балтії відмінним, на користь сільського населення, був розподіл громадян з Казахстану, Киргизстану, Туркменистану та Литви.

Найбільш мобільною, а відтак, найбільш представницькою серед них була вікова група 30-39 років незалежно від соціально-просторового типу поселення. В поодиноких випадках вона могла захоплювати і молодший вік (20-29 років – Узбекистан), і старший (40-49 чи 50-59 років – Таджикистан, Естонія).

Віковий склад осіб без громадянства, які становили 0,1% всього населення Тернопільщини, в різних типах поселень змінювався. У всьому та сільському населенні, яке відсотково переважало (53,7%), найбільше осіб без громадянства було у віці 40-49 років. Вікова група 7-14 років за чисельністю переважала окремо взяті інші вікові групи у м. Тернополі і загалом серед населення регіону.

Громадянами інших держав та особами без громадянства були представники близько 48 національностей, як видно з додатку Т. Можливість задовольнити свої потреби, відстояти інтереси або, принаймні, знайти відповідну роботу є більшою в міських населених пунктах, відтак, вони притягували як іммігрантів, так і біженців. Дві третини (66,7%) їх оселились переважно в містах або виключно в них. Решта здебільшого належала до сільського населення.

Всеукраїнським переписом населення 2001р. обліковано 1138,5 тис осіб постійного населення, яке проживало в 17 районах Тернопільської області. До 16 районів, які існували під час попереднього перепису населення, з 6.12.1991р. додався ще Підгаєцький, чисельно найменший з усіх.

Основна маса населення Тернопільської області, за підсумками перепису населення

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

2001р., була представлена українською національністю. Чисельно її представництво у порівнянні з 1989р. зменшилось на 12,9 тис. осіб, але питома вага збільшилася на 1,04% і становила 97,8%. Впродовж 1989-2001рр. зростання українського населення в регіоні у 8 разів перевищило його темпи в 1979-1989 роках. На районному рівні ступінь домінування українців при коливанні показників приросту в межах 0,1% (Лановецький) – 2,5% (Чортківський), складав в середньому 0,8%. Виключення становив Збаразький район, де кількість корінних жителів за згаданий період зменшилась на 0,4%. Відтак, 64,7% (11) районів були такими, в яких українці становили понад 99% населення.

Найменшою питома вага автохтонного населення в 2001р. була в Тернопільському районі, соціально – економічне зростання адміністративного центру якого супроводжувалось прибуттям іншонаціональних мігрантів. Проміжні значення (95%-99%) чисельності українців властиві для Підволочиського та Чортківського районів.

У 2001р. на території Тернопільської області мешкало 364 особи (0,03%) представників етнографічних груп українського етносу, в тому числі 95,1% лемків, 3,8% гуцулів та 1,1% русинів. Вони розселені по регіону вкрай нерівномірно (табл.ХІ.3). Понад половина (53,9%) з них мешкала в Монастирському районі, дещо менше (22,8%) – в Козівському.

Таблиця ХІ.3.

Чисельність населення етнографічних груп українського етносу в 2001р.*

Райони	Всього осіб	у тому числі:			Райони	Всього осіб	у тому числі:		
		гуцули	лемки	русини			гуцули	лемки	русини
Разом	364	14	346	4	Лановецький	–	–	–	–
Бережанський	3	–	3	–	Монастирський	196	–	196	–
Борщівський	12	–	12	–	Підволочиський	1	–	1	–
Бучацький	–	–	–	–	Підгаєцький	18	–	18	–
Гусятинський	9	3	6	–	Теребовлянський	1	–	1	–
Заліщицький	2	–	2	–	Тернопільський	1	–	1	–
Збаразький	–	–	–	–	Чортківський	9	1	8	–
Зборівський	4	–	4	–	Шумський	–	–	–	–
Козівський	83	2	81	–	м. Тернопіль	24	8	12	4
Кременецький	1	–	1	–					

*Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

Абсолютне переважання населення української національності визначило стан їх посідання як першість, якій значно поступались росіяни, поляки, білоруси та інші національності.

Міжпереписний період ознаменувався зміною соціально-політичного статусу Української держави, яка здобувши незалежність, для багатьох росіян втратила “привабливість”, в результаті чого, а також погіршення економічної ситуації на загальнодержавному та регіональному рівнях, їх чисельність зменшилась на 12,4 тис. осіб або 1,0%. Напротивагу періоду між 1979р. і 1989р., коли переважаючим серед районів було їх чисельне і відсоткове збільшення, з 1989 по 2001рр. в більшості (15) з них виразною була тенденція зменшення їх кількості. За винятком Збаразького району, де росіян стало на 0,3% більше, в решті районів вони втратили в середньому 0,7% своїх представників. Найбільший відсоток зменшення спостерігався в Тернопільському районі (2,9%), а найменший – в Зборівському (0,1%). За таких умов, в 7 районах російський етнос становив менше ½ відсотка з мінімальним значенням – 0,2% в Підгаєцькому. Найбільше жителів російської національності мешкало в Тернопільському районі – 2,8%, і ще в трьох – Збаразький, Кременецький, Чортківський – їх було більше 1,0%. Росіяни посідали друге місце в структурі населення Тернопільщини у всіх районах, крім Підволочиського, де поступались полякам.

Польська етнічна меншина в регіоні становила 0,3% всього його населення. Як і в попередні роки, впродовж 1989-2001рр. її чисельність зменшилась на 2848 осіб, внаслідок чого відсотково втратила 0,2% населення. Ця тенденція пронизувала всі райони без винятку. Останніми роками темпи скорочення польської людності в середньому на 0,01% зменшились (з 0,23% до 0,22%), але лідерство й далі утримував Підволочиський район (1,0%). Найменший відсоток (0,03%) у втраті поляків простежувався в Лановецькому районі, який мав і найменшу їх чисельність. Найбільше їх залишилось в Підволочиському районі – 1660 осіб або 3,6%, натомість в решті районів, крім Чортківського, питома вага поляків була нижчою, ніж по області (0,3%). Незважаючи на це, вони утримували третю позицію в районах, за винятком Лановецького, де поступались білорусам.

Білоруське населення на території Тернопільщини в 2001р. репрезентували 968 особи, питома вага яких не досягала і 0,1% (0,08%), тому в рейтингу посідали четверте місце. Ще в 1970р. вони належали до числа найбільших національностей, а в 2001р. – не виділялись. За згаданий період білоруська людність зменшилась більш, як в 1,5 рази чисельно і відсотково на 0,06%. Порівняно із поляками та росіянами зменшення було досить незначним, про що свідчать і темпи цього процесу. З 1970 по 2001р. питома вага білорусів на районному рівні скоротилась на 0,01% (Збаразький, Зборівський, Монастирський) – 0,2% (Тернопільський), а в середньому – на 0,05%. В 2001р. у переважній більшості районів чисельність білорусів становила 0,05% і менше. З них чисельно найменше – в Підгаєцькому районі, а найбільше – в Тернопільському (мешкало 48,8% всіх білорусів регіону). Представники білоруського етносу займали четверте місце в національному складі населення в усіх районах Тернопільщини, крім Густинського і Лановецького районів, де вони поступались молдаванам, а також Борщівського та Підгаєцького, де вони поступались відповідно вірменам і вепсам.

Інші етнічні спільності загальною чисельністю 5966 осіб становили 0,5% населення Тернопільської області. Лєвова їх частка (76,2%) зосереджувалась в Тернопільському районі, де їх питома вага була найбільшою (1,6%). У решті районів частка інших національностей не перевищувала 0,3%, найменшою вона була в Монастирському районі.

Таким чином, в етнічному складі населення Тернопільської області в 2001 році переважали українці, а представники інших національностей сукупно становили 2,2%, що характеризує його як слабгетерогенне за національною ознакою, що показують показники індексу мозаїчності (табл. XI.4).

Таблиця XI.4.

Індекси мозаїчності Р_і населення Тернопільської області в 2001р.*

Райони	Р _і всього населення	Р _і сільського населення	Райони	Р _і всього населення	Р _і сільського населення
Бережанський	0,020	0,006	Кременецький	0,038	0,016
Борщівський	0,026	0,016	Лановецький	0,022	0,018
Бучацький	0,012	0,008	Монастирський	0,010	0,008
Гусятинський	0,020	0,012	Підволочиський	0,085	0,082
Заліщицький	0,016	0,010	Теребовлянський	0,020	0,014
Збаразький	0,034	0,032	Тернопільський	0,095	0,016
Зборівський	0,010	0,008	Чортківський	0,047	0,022
Козівський	0,012	0,008	Шумський	0,018	0,014
Підгаєцький	0,008	0,006			

*Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

Величина індексів мозаїчності населення Тернопільщини в 2001р. коливалась в

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

межах 0,008-0,095 при загальній по області 0,044, тоді як в 1989р. вони становили відповідно 0,014-0,134 та 0,065. Їх зменшення, викликане зростанням частки українців, а отже і ступеня їх домінування, в структурі населення, означало зменшення строкатості населення районів та області в цілому. Така тенденція, що призвела до падіння R_j на 0,002-0,046 впродовж 1989-2001рр. була властива більшості районів.

Динаміка етнічного складу Тернопільщини впродовж 1989-2001рр. характеризувалась зростанням етнічної однорідності сільських поселень. Із 658,1 тис. осіб сільських жителів регіону 99,2% були українцями. Об'єктивно село мало цікавило іммігрантів, які в 2001р. становили 19,6%, що в 2,4 рази (46,2%) менше, ніж у міських поселеннях. Тому чисельно незначний іншонаціональний елемент (0,9%) більшою мірою, ніж в містах, підпадав під вплив асиміляційних процесів української більшості села. Особливо, якщо врахувати, що 37,3% всіх прибулих до сільських поселень були української національності.

Чисельність корінного населення в сільській місцевості впродовж 1989-2001рр. зменшилась на 33,6 тис. осіб, що в 3,3 рази менше, ніж в попередні роки (1979-1989), коли еміграція з села перевищувала рееміграцію. Серед сільських жителів максимальної позначки частка української людності в 2001р. досягала в Підгаєцькому районі, а мінімальною була в Підволочиському. Проте, у селах 14 районів понад 99,0% жителів були автохтонними.

Подібна тенденція характеризувала динаміку російського населення сільських поселень Тернопільщини за 1989-2001рр., питома вага яких залишилась незмінною (0,4%). Майже в половині районів в сільських поселеннях росіяни становили 20-30% всього населення при мінімальній чисельності і частці в Підгаєцькому, та максимальній – в Збаразькому районі. Російська етнічна меншина посідала друге місце в етноструктурі населення області й більшості районів, крім Гусятинського і Підволочиського, де поступалась польській.

Польське населення було наявним у всіх районах, однак 64,1% його чисельності концентрувалось в Підволочиському. Його питома вага серед сільського населення Тернопільської області в 2001р. становила 0,3%, що на 0,2% менше, ніж в 1989р. У всіх районах впродовж 1989-2001рр. спостерігалось чисельне зменшення поляків, внаслідок чого їхня частка зменшилась на 0,01% (Заліщицький) – 0,9% (Підволочиський), в середньому на 0,2%. Найменше їх мешкало в селах Лановецького району. У Бережанському, Заліщицькому, Кременецькому і Шумському поляки поступались білорусам, в Зборівському – вірменам, в Підгаєцькому – вепсам, а в Лановецькому – молдаванам.

За період 1970-2001рр. також виявлено зменшення людності білоруської національності в регіоні, але його темпи були незначними (0,01%) порівняно з іншими національностями. На районному рівні внаслідок чисельного зменшення питома вага білорусів стала меншою на 0,01%-0,07%. Скорочення кількості етнічних білорусів за згаданий період найбільшою мірою відбулося в Кременецькому районі, дещо менше в Тербовлянському та Тернопільському і Лановецькому. Вони посідали четверте місце в більшості районів. Виключення становили Буцацький і Козівський райони, де білоруси поступались відповідно молдаванам і німцям, Підгаєцький та Зборівський, в яких їх чисельно переважали представники польської національності.

У сільських поселеннях регіону мешкали і представники інших національностей, чисельність яких була більш, як у 6,3 рази меншою, ніж у міських. На території Тернопільської області вони були розселені нерівномірно. Найменшою і чисельно, і відсотково, громада інших національностей була в сільській місцевості Бережанського району. Питома вага цієї категорії населення в решті районів перевищувала 0,05%, досягаючи максимуму 0,3% в Лановецькому. Незначне представництво некорінних національностей серед сільських жителів області обумовило низькі показники індексу

мозаїчності, подані в табл. XI.4.

Величина індексу мозаїчності P_j менше 0,020 свідчить про домінування одного етносу, яке досягає понад 99,0%. Відтак, згідно даних табл. XI.4., в більшості районів сільське населення було близьким до етнічно однорідного. Більше того, впродовж 1989-2001рр. ця риса, що характеризує строкатість етнічного складу, мала тенденцію до зростання, що виявилось зменшенням показника P_j від 0,002 до 0,019. В 2001р. найбільший показник індексу мозаїчності спостерігався у Підволочиському районі через значну (3,8%) присутність польської національності, що характеризує його сільську людність як найбільш етнічно строкату.

Напроти вагу сільським поселенням, переважно моноетнічним, міські, попри швидшу інтенсивнішу асиміляцію малих етнічних груп більшими в умовах імміграції різних етносів, в 2001р. залишались складними системами. Чим більшим, а отже, поліфункціональним, було місто, тим більше воно притягувало мігрантів. Близько третини (63,5%) прибулого населення оселилось в міських поселеннях Тернопільщини, в тому числі 4,5% особи російської національності та 1,4% – інших. Російська людність утримувала свої позиції здебільшого за рахунок міграцій, на 80,3% спрямованих в міські поселення, позаяк лише 13,2% їх живуть в регіоні від народження. Зменшення темпів та обсягів міграційного приросту серед росіян, переважно міських жителів, позначилось на ступені їх урбанізованості (82,6%), який за 1989-2001рр. вперше з кінця 1950-х років зменшився, до того ж значною мірою (7,7%).

Серед всіх мігрантів, прибулих до міських поселень Тернопільщини, 61,8% з сільської місцевості, з них 97,3% – українці. Збільшення чисельності корінних жителів серед міського населення регіону відбувалося внаслідок міждержавних (репатріації), міжрегіональних та внутрішньорегіональних міграцій, але більшість з них (68,3%) брали участь в останніх.

Перехід сільського населення корінної національності в міста частково знівелював процеси зменшення їх чисельності, а в деяких – сприяв її зростанню.

Збільшення питомої ваги міських українців впродовж 1989-2001рр. супроводжувалось зростанням їх ступеня домінування (на 2,5%), в результаті чого міське населення Тернопільщини стало на 96,0% українським. В 2001р. частка росіян становила 2,4%, а поляків – 0,4%, що менше рівня 1989р. відповідно на 2,7% та 0,3%. Чисельність інших національностей за згаданий період збільшилося на 0,5%. Проведенню компаративного аналізу етнічного складу населення всіх міських поселень Тернопільської області за період 1989-2001рр. завадила відсутність статистичних даних в розрізі селищ міського типу, тому деякі з них залишилися поза нашим дослідженням.

За згаданий період українська більшість міського населення регіону відсотково зросла в середньому на 2,0%, але амплітуда коливань обмежувалась показниками зростання 0,04% (Зборів) – 7,3% (Чортків). Винятком із загальної тенденції було м. Бучач, де частка українців за згаданий період зменшилась на 0,9%. У 13 міських поселеннях питома вага корінного населення перевищувала 98,0%. В решті поселень в міській місцевості автохтонні жителі становили менше 97% населення з мінімальним значенням в м. Тернополі. Абсолютна більшість української національності серед міського населення області та окремих міських населених пунктів визначила їх стан посідання як домінуючий, стосовно якого всі інші національності були в меншості.

У 2001р. серед них, як і в попередні роки, найбільш чисельною залишалась російська етнічна меншина, представники якої на території області розселені вкрай нерівномірно. Близько третини їх мешкало в обласному центрі (66,1%). Таким чином, до початку XXI ст. збереглась вже сформована географія їх розселення. Частина з них в силу небажання трансформуватись із етнічної більшості, якою вони були в СРСР, в етнічну меншину в умовах незалежної України, виїхала за межі держави, інша – переселилась у найбільші міста, куди 75,9% їх прибуло до 1989р.

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

Відсоткове представництво росіян із показниками до 2% було властиве більшості населеним пунктам в міській місцевості. Найменше їх було в смт. Коропець. Російська людність займала друге місце в етнічній структурі населення всіх міських поселень, крім Скалата та Підволочиська, де вони поступались польській.

Упродовж 1989-2001рр. чисельність поляків серед міського населення Тернопільської області зменшилась на 1348 осіб. Темпи зменшення їх чисельності становили в середньому 0,3%. Найменші втрати польський етнос поніс за згаданий період в Зборові (0,01%), натомість, найбільші – в Підволочиську (1,3%). Польське населення зміцнило свої позиції внаслідок зростання питомої ваги в смт. Заводське та м. Почаєві, в яких частка поляків збільшилась за 1989-2001рр. відповідно на 0,02% та 0,01%. Понад 40,0% представників польської національності мешкали в м. Тернополі. Як і в 1989р., в 2001р. найменшою мірою польська людність була присутньою, в Вишнівці, а також в Золотому Поточі, Товстому, Коропці. Поляки займали третю позицію за чисельністю у всіх міських поселеннях, за винятком Золотого Поточу, Вишнівця, Коропця та Лановець, де поступались білорусам, а в Почаєві – молдаванам.

Білоруське населення в міських поселеннях Тернопільської області, за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001р., об'єднувало 727 осіб або 0,2%. Загалом питома вага міських білорусів за період 1970-2001рр. зменшилась на 0,3%. Найбільше їх мешкало в м. Тернополі, дещо менше – в Кременці та Чорткові. Представники білоруської етнічної меншини займали четверту позицію за чисельністю в національному складі міського населення, а також в більшості міських поселень, крім Борщова та Кременця, де їх чисельно переважали вірмени.

Ще понад 80 етносів об'єднували 5152 осіб (1,1% міського населення Тернопільщини) внаслідок чого етнічний склад міських поселень розширювався і набував рис поліетнічності. Як одне з найбільших міст регіону, Тернопіль характеризувався найбільш етнічно строкатим населенням. Проте за останні роки рівень строкатості населення міських поселень регіону зменшився на 0,008-0,123, в тому числі внаслідок асиміляції.

Вектор асиміляційних перетворень за останнє десятиріччя спрямовувався і визначався виключно корінною нацією, мову якої все більше мігрантів вважали рідною, зменшуючи прояви національно-мовного білінгвізму.

Українська мова була рідною для 98,3% населення Тернопільської області, що на 1,08% вище від рівня 1989р. Темпи приросту українськомовного населення впродовж 1989-2001рр. подвоїлись, складаючи в середньому 0,8% в районах регіону, тоді як за попередній період (1979-1989рр.) становили 0,4%. У всіх районах області, крім Тернопільського, понад 98,0% населення було україномовним. У 13 районах цей показник перевищував 99,0% (проти 7 районів в 1989р.). З усіх респондентів з рідною мовою корінного населення українці становили 99,3%, що на 0,08 % більше, ніж в 1989р., що визначило високі показники збільшення частки населення з рідною мовою своєї національності (табл. XI.5).

Серед українського населення регіону в 2001р. 99,9 % зберегли етномовну самобутність. Представники етнічних меншин, особливо ті, хто мешкають дисперсно і тривалий час, ідентифікували себе з мовою своєї національності в значно меншій мірі. Етномовну ідентичність зберегло 40,1% всіх білорусів, 40,0% – естонців, 47,5% – латишів, 55,6% – литовців, 51,4% – грузинів. Мову своєї національності вважали рідною 29,0% румунів, 26,9% татар, 35,9% узбеків, 31,8% чехів, 37,9% болгар, 37,5% таджиків. Досить високими показники національно-мовної компетентності були у вірменів (63,3%), молдаван (62,6%), угорців (65,9%), чеченців (66,7%), азербайджанців (71,7%), арабів (77,4%), росіян (80,3%). Інтенсивні асиміляційні процеси відбувались в середовищі німців, лише 18,7% яких зберегли етномовну самобутність; у греків, поляків, євреїв та туркменів цей показник становив відповідно 12,5%, 8,6%, 7,8% і 4,8%.

Розділ XI

У виборі рідної мови серед значної частини населення, особливо прибулого, спостерігався національно-мовний білінгвізм. З-поміж всіх некорінних мешканців 0,53% були мовно-асимільованими українцями. В 1989р. цей показник становив 0,49%. В азербайджанців, албанців, американців, арабів, білорусів, болгар, греків, євреїв, євреїв гірських, інгушів, караїмів, киргизів, комі, курдів, латишів, лезгинів, литовців, молдаван, мордві, нівхів, німців, ороців, осетинів, поляків, румунів, росіян, словаків, таджиків, туркменів, угорців, узбеків, циганів, чехів білінгвізм мав національно-український характер. Виключно українською, як рідною (мову своєї національності не визнавали рідною) розмовляли: талиші, турки, французи, балкарці, голландці, кети, китайці.

Таблиця XI.5.

Частка осіб з рідною мовою своєї національності серед населення Тернопільської області в 2001р.*

Райони	Частка осіб з рідною мовою своєї національності, %	Райони	Частка осіб з рідною мовою своєї національності, %
Бережанський	99,55	Лановецький	99,56
Борщівський	99,42	Монастирський	99,77
Бучацький	99,79	Підволочиський	96,08
Гусятинський	99,46	Підгаєцький	99,83
Заліщицький	99,76	Теребовлянський	99,50
Збаразький	99,08	Тернопільський	97,35
Зборівський	99,79	Чортківський	99,13
Козівський	99,80	Шумський	99,54
Кременецький	99,29		

*Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001р., національно-російське двомов'я спостерігалось серед башкирів, гагаузів, грузинів, даргинців, естонців, казахів, карелів, корейців, татар, фінів, чеченців, чувашів. Виключно російськомовними стали – австрійці, іспанці, комі-перм'яки, кримські татари, турки-месхетинці, ульчі.

Більшість респондентів які вважали рідною російську мову були росіянами (84,1%). Частка російськомовних неросіян становила 0,2%, це здебільшого представники республік колишнього СРСР. В Тернопільській області впродовж 1989-2001рр. зменшення питомої ваги російської мови на користь української, підсилює домінування останньої, що вплинуло на показники індексу різномовності (табл. XI.6).

Таблиця XI.6.

Показники індексу різномовності А населення Тернопільської області в 2001р.*

Райони	Показники індексу різномовності А населення:			Райони	Показники індексу різномовності А населення:		
	всьог о	міськ ого	сільськ ого		всьог о	міськ ого	сільськ ого
Бережанський	0,016	0,032	0,006	Лановецький	0,018	0,026	0,014
Борщівський	0,018	0,039	0,010	Монастирський	0,008	0,012	0,006
Бучацький	0,008	0,014	0,006	Підволочиський	0,012	0,020	0,008
Гусятинський	0,014	0,026	0,006	Підгаєцький	0,004	0,004	0,004
Заліщицький	0,012	0,024	0,008	Теребовлянський	0,012	0,028	0,008
Збаразький	0,034	0,034	0,034	Тернопільський	0,082	0,098	0,010
Зборівський	0,008	0,010	0,006	Чортківський	0,036	0,070	0,012
Козівський	0,008	0,014	0,006	Шумський	0,012	0,014	0,012
Кременецький	0,028	0,047	0,012	Разом	0,034	0,065	0,010

*Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

Індекси різномовності A зазнали зменшення на 0,002 (Зборівський район) – 0,050 (Чортківський район). У більшості районів етномовна ситуація була близькою до одномовності. В Збарзькому, Кременецькому, Чортківському і Тернопільському районах вона залишилась здебільшого українсько-російською. Така ситуація була пов'язана із змінами в сфері мовного життя, головним чином міських жителів, серед яких чисельність україномовного населення, здебільшого за рахунок іммігрантів, зросла на 2,72% проти 0,03% в сільських поселеннях, а російськомовного – за рахунок емігрантів російської національності, відповідно зменшилась на 2,71% проти 0,02% – в селах.

В 2001р. в міських поселеннях 96,7% населення вважало українську мову рідною, що на 2,7% вище від рівня 1989р. Нижня межа показника питомої ваги міського населення з рідною мовою корінної національності становила 95,0%, а верхня – 99,8%.

Серед міського населення Тернопільщини українська мова була рідною для 99,7% українців, які становили 99,0% україномовного населення. Скорочення частки зрусифікованих українців в 1989-2001рр. становило 0,1%. Асимільованими в українське мовне середовище виявилось 0,8% неукраїнців, з яких 0,5% – російської національності.

Наслідками русифікації на Тернопільщині були зрусифіковані українці, які разом з іншими національностями вони сукупно становили 0,4% російськомовних неросіян.

Російську мову в якості рідної визнало 2,3% міських жителів регіону, з яких 85,0% були росіянами. В містах та селищах Тернопільської області вони меншою мірою зберегли свою етномовну самобутність (80,3%), ніж на селі (80,5%). Впродовж 1989-2001рр. частка росіян з рідною мовою своєї національності серед міського населення зменшилась на 2,76%, як і частка мовнонеасимільованих – на 8,09%. За згаданий період чисельність міського населення з рідною російською мовою в районах зменшилась на 0,5% (Монастирський) – 7,5% (Чортківський район). В 2001р. 1,0% міського населення розмовляло мовою російської національності у 8 районах проти 14 в 1989р. За таких умов показники індексу різномовності за 1989-2001рр. зменшились (табл. XI.6).

Відповідно до індексів A найвищий рівень різномовності спостерігався в міських поселеннях Тернопільського району, дещо менший – в Чортківському, де цьому сприяла найвища частка російської мови. Незначним було поширення мов некорінного населення в Підгаєцькому районі, де індекс різномовності $A = 0,004$ свідчив про вузьку мовну палітру.

Впродовж 1989-2001рр. мовна сфера сільських жителів зазнала мінімальних змін, що пояснюється високим ступенем домінування автохтонних жителів і незначним представництвом етносів-іммігрантів. Відтак, 99,52% сільського населення Тернопільщини в 2001р. було україномовним, тоді як в 1989 р. – 99,49%. Основна маса сільського населення з рідною українською мовою була українцями за походженням (99,6%), причому їх частка впродовж 1989-2001рр. зросла на 0,11%. Темпи зростання його частки на обласному рівні склали 0,03%, а в районах коливались в межах 0,03 (Зборівський) – 0,36% (Підволочиський район).

Чисельність російськомовного населення в сільській місцевості зменшилась на 0,02% внаслідок зменшення його кількості в більшості районів. Скорочення його питомої ваги відбулось в середньому на 0,11%. Чисельна відсоткова першість за кількістю мешканців сільських поселень, для яких була рідною мова російської національності, спостерігалася в Збарзькому районі. Серед сільського російськомовного населення більшість становили росіяни, з яких етномовну ідентичність зберегло 80,5%, проти 88,6% в 1989р. Зрусифікованих неросіян в сільських поселеннях було 0,08% населення, що вдвоє менше від рівня 1989р.

Сільським поселенням Тернопільської області в 2001рр. властивим було найвище за останні роки домінування корінного населення, а це у поєднанні з високою їх етномовною компетентністю визначило зменшення ступеня різномовності, яке відбулося в межах 0,002-0,024 (табл. XI.6).

За період незалежності нашої держави відбулися зміни в сфері міського життя населення регіону, пов'язані із переорієнтацією зовнішньої політики та особистісних пріоритетів на Західну Європу, що сприяло суттєвому розширенню мовної палітри, оскільки в переписних таблицях 2001р. в якості кваліфікаційних з'явилися англійська, іспанська, французька, німецька, польська мови, які респонденти подали як другу мову, якою вільно володіють. Проте, найбільша кількість жителів Тернопільської області, здебільшого українців, другою мовою назвали російську (17,7%). Їхня частка серед міського населення збільшувалась до 23,5%, натомість, серед сільського – зменшувалася до 13,5%. В м. Тернопіль російською як другою мовою володіло 26,6% населення. Цей показник був максимальним, позаяк 68,4% міського і 84,8% сільського, найменше російської національності, населення не володіло іншою, крім рідної, мовою.

Англійською, польською та українською, як другою мовою володіло відповідно 1,4%, 1,3% та 1,0% жителів області. В міських поселеннях рівень володіння англійською мовою становив 3,0%, а польською та українською – відповідно 2,1% й 2,0%. Серед них в м. Тернополі частка осіб, які вільно володіють згаданими мовами, була найбільшою, натомість в сільській місцевості не сягала і 1%.

Питома вага білоруської (0,01%), іспанської (0,03%), молдавської (0,02%), французької (0,11%), німецької (0,53%) та інших (0,33%) мов була незначною. Ареал поширеності згаданих мов в міських населених пунктах був більшим, ніж в сільських. Мовами своєї національності в якості другої розмовляло 0,4% населення, в тому числі 0,8% – міського та 0,2% сільського.

Найбільше респондентів з числа корінних жителів володіли другою мовою російською – 18,0%, дещо менше – англійською (1,4%) та польською (1,3%), але найменше – молдавською (0,01%).

Особливості етнотипової ситуації в Тернопільській області в 2001р., попри певну зумовленість (детермінованість) процесами суспільно-політичного та соціально-економічного гатунку, спричинялись рівнем освіти населення.

Підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001р. засвідчили тенденцію до підвищення рівня освіти серед населення регіону. Впродовж 1989-2001рр. зростання чисельності осіб, які мали вищу освіту становило 30,8%, в тому числі з повною вищою – 63,0%. Відповідний ріст спостерігався у показниках питомої ваги населення із загальною середньою та повною загальною середньою освітою, який складав відповідно 18,6% та 27,2%. За згаданий період кількість населення, що навчалося зросла на 6,9%, особливо, у вищих навчальних закладах, де вона майже потроїлась. Кризові явища в демографічній ситуації зумовили зменшення кількості осіб, що навчалися в загальноосвітніх навчальних закладах. Зростаючі показники осіб, що навчались у вищій школі, стали виявом переваги у виборі освітнього закладу на її користь за рахунок професійно-технічних навчальних закладів.

Освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліст й магістр, бакалавр та молодший спеціаліст отримали відповідно 10,3%, 0,7% та 14,1% населення області. Серед корінного населення частка осіб з повною вищою освітою становила 10,1%, базовою вищою – 0,7% та початковою вищою – 14,4%. Найбільше спеціалістів й магістрів, а також молодших спеціалістів української національності належали до вікової групи 40-49рр., натомість, бакалаврів – у віці 20-29рр.

Загальною середньою освітою було охоплено 47,1% населення області, в тому числі 47,4% серед українців. З них 31,7% всього та 31,8% українського, здебільшого у віці 20-29рр., населення Тернопільщини, здобули повну середню загальну освіту.

Початкову загальну освіту отримало 17,4% населення регіону. Серед корінного населення цей показник зростав до 17,6%, головним чином за рахунок людей віком 15-19р.

Близько 10% всього населення регіону не мало початкової загальної освіти, не

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

з змогли вказати рівень освіти або були неписьменними. Сукупно ця категорія населення серед українців була меншою (9,7%), але більшість в ній також становили особи без початкової загальної освіти (8,8%), здебільшого у віці 50 – 59 років. Неписьменних українців найбільше у віці 20-29 років.

Розподіл населення за рівнем освіти у міських поселеннях вигідно різнився більшою, ніж на селі, питомою вагою вищої освіти, і, відповідно, меншою чисельністю неосвіченого населення, а також з базовою загальною середньою і початковою загальною освітою. Зменшення частки двох останніх категорій людності впродовж 1989-2001рр., особливо в порівнянні з сільськими поселеннями, було пов'язане із процесами старіння нації, які викликані зменшенням народжуваності і чисельності дітей на 3,4%.

Таким чином, рівень освіти серед представників різних національностей, які мешкали на території Тернопільської області в 2001р. був доволі збалансованим, позаяк відхилення від загальних показників сягали менше 0,1%.

У частковій залежності від освітнього рівня перебуває розподіл населення за джерелом засобів існування. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001р., чисельність зайнятого населення на підприємствах, організаціях, установах, селянських (фермерських) господарствах, в окремих громадян, на власних підприємствах тощо становила 26,8% загальної кількості постійного населення, кількість осіб, зайнятих в особистому підсобному господарстві – 8,1%, пенсіонерів – 25,9%, утриманців інших осіб – 31,1%, осіб, які знаходяться на державному забезпеченні, крім пенсіонерів-3,8%, стипендіатів – 0,6 %, тих, що мають інше джерело засобів існування – 3,3%. Більшість постійного населення Тернопільської області вказали одне джерело існування (86,7%), дещо менше – два (12,5%), а також три (0,7%) і більше джерела засобів існування.

Розподіл населення Тернопільської області за основним джерелом засобів існування, як серед представників різних національностей, так і за різними типами поселень, характеризувався певними відмінностями, спричиненими чинниками суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. В силу останніх питома вага російського етносу серед зайнятого населення регіону зростає в містах, а частка українського є найбільшою серед зайнятих у власному селянському (фермерському) господарстві, особливо на селі. Представництво інших національностей серед зайнятих було незначним, крім категорії громадян, які не вказали або мають інше джерело засобів існування.

У 2001р. серед всього зайнятого населення області 97,8% були українцями, 1,3% – росіянами, 0,6% – інших національностей. Корінне населення складало більшість у всіх групах населення за джерелом засобів існування, але найбільшою його частка була серед зайнятих у власному селянському (фермерському) господарстві (99,5%), а найменшою – серед тих, що отримують інший вид державного забезпечення (92,9%). Останні були такою категорією зайнятих громадян, яка і серед росіян становила найбільший відсоток. Із загальної кількості російського населення найменше було зайнятих на сімейному підприємстві (0,3%).

Ті, з інших національностей, що вказали як джерело засобів існування власне селянське (фермерське) господарство становили 0,2%, що було мінімальним значенням показника їхньої питомої ваги серед зайнятого населення Тернопільщини, натомість максимальний показник (1,7%) складала ті, що отримують державне забезпечення крім допомоги і виплат по безробіттю. Серед населення регіону, яке не вказало національність, більшість мають інше (0,7%) чи не подало джерело засобів існування (69,5%). Найменше їх отримували допомоги по безробіттю (0,02%).

У 2001р. питома вага згаданих вище етнічних груп серед населення Тернопільської області зайнятого у власному селянському (фермерському) господарстві, на сімейному підприємстві без оплати праці, в особистому підсобному господарстві, стипендіатів, тих, що отримують допомогу по безробіттю, утриманців інших осіб, а для представників

неподаної національності і у решті джерел була меншою від середніх показників по області. Натомість, перевищення останніх у росіян та інших національностей відбувалось за наступними джерелами існування: за чисельністю зайнятих на власному підприємстві, на індивідуальній основі, пенсіонерів, тих що отримують державне забезпечення крім допомоги і допомоги по безробіттю й зайняті на підприємстві, в організації, селянському господарстві, а у представників інших національностей – ті, що отримують прибуток від власності. Територіальні відмінності у розподілі населення за основним джерелом засобів існування пов'язані, насамперед, із поділом його на міське і сільське. Відповідно у міських поселеннях зросла частка зайнятих росіян на 1,2% складаючи 2,4% міського населення, а також інших на 0,2% та тих, що не вказали національність на 0,4%, які відповідно досягли відмітки 0,9% та 0,7%, що викликало зміни у показниках їх питомої ваги за різними видами джерел засобів існування. Мінімальні та максимальні значення відносних величин чисельності в міських поселеннях в українців становили 92,0% (пенсіонери) – 98,9% (стипендіати), росіян – 0,5% (зайняті у власному селянському (фермерському) господарстві) – 5,7% (пенсіонери), інших – 0,2% (стипендіати) – 2,4% (ті, що не вказали джерело засобів існування), тих, що не вказали національність – 0,03% (ті, що отримують допомогу по безробіттю чи інший вид державного забезпечення) – 69,7% (ті, що не вказали джерело існування).

Загалом, для більшості міських українців (28,9%), крім утриманців (38,1%), джерелом засобів існування була зайнятість на підприємстві, в організації, селянському (фермерському) господарстві, натомість, переважна частина росіян (41,75%) та представників інших національностей (41,79%) були пенсіонерами. Серед тих міських жителів, що не вказали національність, найбільше тих, що не вказали джерело засобів існування (69,7%).

На противагу міському населенню Тернопільської області, сільське, за підсумками перепису населення 2001р., характеризувалось більшими показниками зайнятих українців (99,2%). Відповідно в сільських поселеннях чисельність зайнятих росіян майже в семеро зменшилась (0,4%), а інших – майже вдвоє (0,5%). Найчисленнішу групу сільського населення української (31,6%), російської (31,6%) та інших (44,3%) національностей становили пенсіонери.

Загалом, в сільській місцевості серед населення зростала відносно всього населення частка зайнятих у власному селянському (фермерському) господарстві (0,15% проти 0,10%) за рахунок українців, на сімейному підприємстві без оплати праці (0,07% проти 0,06%) та в особистому підсобному господарстві (13,3% проти 8,1%), тих, що отримують допомогу (1,0% проти 0,91%) за рахунок росіян, тих, що отримують прибуток від власності (0,2% проти 0,1%) за рахунок інших національностей, пенсіонерів (31,7% проти 25,9%).

Життя людського суспільства реалізується через здійснення ним в природному обсязі всіх тих функцій, які забезпечують існування на рівні, достатньому для відтворення та розвитку. Задоволення в повному обсязі соціумом своїх потреб залежить від вдалого розподілу економічно активного чи працездатного населення по різних сферах буття.

Зростання російської людності, а також представників із союзних республік колишнього СРСР з кінця 30-х років ХХ ст. змінило професійну структуру зайнятого населення області з врахуванням етнонаціональної специфіки трудової діяльності різних етнічних груп, про що свідчать дані Всеукраїнського перепису населення 2001р.

Чисельність всіх зайнятих в Тернопільській області станом на 2001р. становила 394,8 тис. осіб, з яких 98,11% – українці, 1,30% – росіяни, 0,59% – інші національності. Все зайняте населення розподілене за заняттями наступним чином: законодавці, вищі державні службовці, керівники становлять 8,3%, професіонали – 12,2%, фахівці – 11,0%, технічні службовці – 2,7%, працівники сфери обслуговування та торгівлі – 7,2%,

Етнокультурні традиції раціонального природокористування

кваліфіковані працівники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства – 2,5%, кваліфіковані працівники з інструментом – 7,5%, оператори та складальники устаткування та машин – 13,0%, найпростіші професії – 33,9%. Найбільш чисельними серед громадян, які професійно зайняті розумовою працею високої кваліфікації, є викладачі різних типів навчальних закладів (44,7%), представники творчої інтелігенції (3,1%), а також служителі релігійних культів (2,1%). Понад третина технічних службовців є секретарями (18,3%), касирами та білетерами (18,5%). Найбільшою серед працівників сфери обслуговування та торгівлі є питома вага продавців в магазинах, з лотків, на ринку (37,1%) і працівників, що здійснюють догляд за окремими особами в якості гувернера, няньки, соціального працівника (24,7%). В сільському та лісовому господарстві, риборозведенні та рибальстві переважають тваринники (52,2%).

Серед всіх категорій зайнятого населення області чисельно домінує корінне населення. Однак існує певна диспропорція у розподілі за заняттями населення різних національностей, оскільки види професійної діяльності неадекватно до чисельності представлені в їхній професійній структурі. Вищою, від середньої і переважаючою серед українців та інших національностей, є питома вага росіян серед законодавців і вищих державних службовців (13,2%), професіоналів (18,8%), фахівців (15,1%) та незначній чисельності населення найпростіших професій. Домінування представників інших національностей виявилось в групі кваліфікованих працівників з інструментом (7,9%) операторів і складальників устаткування та машин (13,6%). Питома вага населення, зайнятого в сфері обслуговування, у росіян та інших національностей складає відповідно 63% і 45,5%. На противагу, в українців цей показник становить близько 41%, оскільки більше третини населення належить до найпростіших професій (34,2%) та зайняте у сільськогосподарському виробництві (2,5%), де українці домінують відсотково. Зайняте українське населення на 12,1% складається з професіоналів, на 10,9% – з фахівців, на 2,6% – з технічних службовців. Подолання існуючого дисбалансу в структурі зайнятості населення можливе за умови підвищення професійного і кваліфікаційного рівня населення.

Отже, етнічний склад населення Тернопільської області у кінці ХХ ст. формувався за участі мігрантів, з яких 95,2% – українці, що прибули з інших територій України і осіли переважно в міських поселеннях. Демографічні втрати (2,2%) населення краю за період 1989-2001рр. вказували на процеси депопуляції, які відбувались в умовах зростання частки міської людності з 40,5% до 42,2%. Віковий склад всього, українського, а особливо російського населення, віддзеркалював кризові явища та процеси старіння нації. В 2001р. етнічна структура населення Тернопільської області визначалась абсолютним, з максимальним значенням у порівнянні з попередніми роками, домінуванням (97,8%) представників державної нації, з яких 0,03% – особи етнографічних груп українського народу (бойки, гуцули, лемки).

Частки російської, польської, білоруської етнічних меншин у порівнянні з 1989р. зменшились, складаючи відповідно 1,3%, 0,3% та 0,1%, що засвідчує зменшення показників індексів мозаїчності майже вдвоє. Тенденція до зростання питомої ваги і одночасного розширення представництва в етнічному складі населення Тернопільщини простежувалась серед представників інших національностей, поява яких зумовлена соціально-економічною та військово-політичною нестабільністю на батьківщині. Останні разом з етнічними росіянами подавали в якості рідної мови російську (1,2%), зменшення частка якої впродовж 1989-2001р. підсилила домінування україномовного населення (з 97,3% до 98,3%), що призвело до зменшення показників індексу різномовності майже на 0,050 пунктів.

У якості другої мови 17,7% населення, в основному українського, назвали російську, 1,4% – англійську, 1,35% – польську мови. Впродовж 1989-2001рр. кількість населення, що навчається, зросла на 6,9%, подібно як і частка осіб з вищою на 30,8% та повною

вищою (63,0%) освітою.

Більшість населення Тернопільської області вказало в якості засобів до існування одне джерело (86,7%). Найбільше зайнятого населення регіону працювало на власному підприємстві, фермерському господарстві, в установах, організаціях (26,8%), дещо менше були пенсіонерами (25,9%). Розподіл зайнятого населення за заняттями свідчить про переважання зайнятих найпростішими професіями (33,9%), значну частку операторів та складальників устаткування та машин (13,0%), професіоналів (12,2%), фахівців (11,0%). Серед всіх категорій зайнятого населення чисельно домінує корінне населення.

Загалом, на початок другого тисячоліття на території Тернопільської області склалася сприятлива ситуація у етнічному складі населення завдяки домінуванню корінного населення, яке продовжувало реалізовувати традиційне природокористування, регіональною відміною якого було проникнення новітніх технологій, матеріалів чи речовин, залучених головню у сільськогосподарське виробництво.

Література:

1. Алексеев Ю. М. Країнознавство. Частина I. Культура народів слов'янських країн: Навчальний посібник / Ю.М. Алексеев, В.І. Наулко, Н.В. Руденко. – К.: Київський славистичний університет, 2002. – 121 с.
2. Барна І. Етнічний склад населення Тернопільської області на початку ХХ ст. / Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія. №2. – 2003. – С.12-20.
3. Барна І. Етнонаціональні аспекти зайнятості населення Тернопільської області в 2001р. / Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль, 2004. – С.151-152.
4. Брайчевський М. Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // УІЖ. – 1965. – №2. – С.46-56.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття / Я. Грицак – К.: Генеза, 1996. – 360с.
6. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 // Літ. Україна – 1991, 1 серпня, – С.20.
7. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Гумилев – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1989. – 496 с.
8. Гуцал П. Тернопільщина: адміністративно-територіальний поділ від Х до ХХ століть // Регіональний річник. Тернопілля'96. – Тернопіль: Збруч, 1996. – С.154-160.
9. Эккель Б. М. Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР // Советская этнография, 1976. – №2. – С.33-41.
10. Заставецька О. В. Математичні методи в географії / О. Заставецька. – Тернопіль, 1999. – 52с.
11. Здіорук С. І. Проблеми гармонізації суспільно-релігійних відносин в Україні // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення. Зб. наук. праць №7. – К.: Світ Знань, 2003. – С.168-173.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 640 с.
13. Кісь Я. П. Виникнення і розташування міст на території Руського і Белзького воєводств від ХІV до середини ХVІІ ст. // Архіви України. – 1968. – №1. – С.35-41.
14. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини / О. Клименко, Б. Хаварівський. – Тернопіль: Воля, 2003. – 500 с.
15. Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні. Монографія / А. С. Ковальчук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 308 с.
16. Колодний А. Нинішній стан православ'я України як вияв його історії // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення. Зб. наук. праць. №7. – К.: Світ знань, 2003. – С. 110-115.
17. Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття. (статистико-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів: Світ, 1996. – С.8-105.
18. Кривоший Г. Національні меншини й українська революція // Історія України, 1999. – №39. –

19. Крип'якевич І. П. Історія України І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
20. Круль В. П. Красзнавче дослідження географічних процесів заселення Галичини: автореф. дис. канд. географ. наук: 11.00.02 / ЛДУ / В. П. Круль. – Львів, 1996. – 25 с.
21. Левицькій К. Про спис людності (конскрипцію) / К. Левицькій. – Львів: Просвіта, 1900. – 19с.
22. Лихолат Є. О. Становище селянства Західної України в період світової економічної кризи 1929-1933рр. // УІЖ, 1987. – №1. – С.116-122.
23. Макарчук С. А. Етнографія України. Навчальний посібник / С. А. Макарчук. – Львів:"Світ", 2004. – 518с.
24. Матеріали науково-практичної конференції “Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми”. – Ужгород: Патент, 1994. – 70 с.
25. Нагірна В., Нагірний В. Етнографо-статистичні дослідження Павла Чубинського з позицій суспільної географії // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис.- Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. - Випуск 1. - С.19-26.
26. Наулко В. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / В. Наулко. – К.: Гол. спец. ред. літ-ри мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.
27. Національний склад населення Тернопільської області. Розподіл населення за громадянством та віком / за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Тернопіль, 2003. – 124с.
28. Павленко П. Нетрадиційні релігії: погляд через призму національного // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. Науковий щорічник. – К.,1999. – С.131-136.
29. Релігійна ситуація в Україні: стан і тенденції. Результати соціологічного дослідження / Керівник Перебенесюк В. П. – К.:VIP, 2000. – 50с.
30. Рівень освіти населення Тернопільської області. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Тернопіль, 2003. – 56с.
31. Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Л. Рудницький. – Львів: Світ, 1994. – 416с.
32. Садовський В. Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року // Студії з поля суспільних наук і статистики. Том IV. Вип. I. – Львів, 1927. – 51с.
33. Соціологія / за ред. Городяненка В. Г. – К.: Видавничий центр: Академія, 1999. – 283с.
34. Стоколос Н. Етноконфесійні трансформації в Україні: історичні уроки // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення. Зб. наук. праць №7. – К.: Світ Знань, 2003. – С.33-39.
35. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989рр.) / Я. Стоцький. – Тернопіль: Підручники & посібники, 2003. – 432с.
36. Шаблій О. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. Шаблій. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744с.
37. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст./ Н. Яковенко. – К.: Генеза, 2010. – 380 с.
38. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. T.XXVIII. W-wo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – 298s.
39. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. T.XXVII. W-wo Wolyńskie. – Warszawa, 1938. – 330s.
40. Karpiniec J. Plość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka. – Lwów, 1932. – 37s.
41. Krzywicki L. Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dn. 30 września 1921 roku. Rozbiór krytyczny wyników spisu. Tablice. Kartogramy. – W-wa, 1923. – 126s.
42. Pierwszy powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. T.XXIX. W-wo Tarnopolskie. – Warszawa, 1927. – S.X-234.
43. Rapacki W. Ludność Galicyi. – Lwów, 1874. – 128s.
44. Skorowidz miejscowości Reczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921r. i innych źródeł urzędowych. T.XV. W-wo Tarnopolskie. – Warszawa, 1923. – 36s.
45. Skorowidz miejscowości Reczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921r. i innych źródeł urzędowych. T.IX. W-wo Wolyńskie. – Warszawa, 1923. – 84s.
46. Zamorski K. Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicyi. Ludność Galicyi w latach 1857-1910. – Kraków-Warszawa, 1989. – 284s.